

Міністерство освіти і науки України
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Кафедра теорії літератури та зарубіжної літератури

На правах рукопису

Кисіль Оксана Володимирівна

**Епістолярій як джерело вивчення української літератури
(в сучасній школі та вищих навчальних закладах)**

Спеціальність: 014 Середня освіта
(Українська мова і література)

Освітньо-професійна програма *Середня освіта. Українська мова та література. Світова література.*

Робота на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник –
Колошук Надія Георгіївна,
доктор філологічних наук, професор

Рекомендовано до захисту
на засіданні кафедри теорії літератури
та зарубіжної літератури
(протокол № 6 від 15.11.2024 р.)

Завідувач кафедри

проф. Романов С. М.

Луцьк – 2024

АНОТАЦІЯ

Кисіль О. Епістолярій як джерело вивчення української літератури (в сучасній школі та вищих навчальних закладах). Магістерська робота на здобуття освітнього ступеня магістра. Спеціальність: 014 Середня освіта (Українська мова і література). Освітньо-професійна програма *Середня освіта. Українська мова та література. Світова література*. Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2024. 78 с.

У роботі досліджено проблеми епістолярію як джерела вивчення української літератури в контексті сучасної школи та ЗВО. З'ясовано літературознавчу і методологічну ситуації щодо трактування епістолярію; простежено використання письменницького епістолярію в освітній практиці (на основі шкільних програм); охарактеризовано методичні прийоми використання епістолярію в навчальному процесі.

Визначено, що епістолярій є джерелом цінної інформації при вивченні біографії письменника, основних етапів літературного розвитку, навколітературної ситуації. Варто звернути увагу здобувачів освіти на використання форми листа в оригінальній художній творчості.

Застосування епістолярію має широкі можливості серед методів та прийомів організації освітньо-виховної роботи у ЗЗСО – уроки-лекції, комбіновані заняття, написання рефератів, науково-дослідницьких робіт, проведення літературно-мистецьких заходів. У ЗВО кореспонденція митців національної культури може стати предметом насамперед вибіркового курсів, а також бути використана в підготовці до лекцій про життєпис письменників.

При опрацюванні листів у здобувачів освіти виробляються навички роботи з художньо-документальними текстами, пошукової та науково-дослідницької роботи, естетичні самки та морально-етичні цінності.

Ключові слова: епістолярій, шкільна освіта, біографія письменника, навчальні програми, джерела вивчення.

ANNOTATION

Kysil O. Epistolary as a source for studying Ukrainian literature (in modern schools and higher educational institutions). Master's thesis for obtaining a master's degree. Specialty: 014 Secondary Education (Ukrainian Language and Literature). Educational and professional program *Secondary Education. Ukrainian Language and Literature. World Literature*. Lesya Ukrainka Volyn National University. Lutsk, 2024. 78 p.

The paper explores the problems of epistolary as a source of studying Ukrainian literature in the context of modern schools and higher education institutions. The literary and methodological situation regarding the interpretation of epistolary is clarified; the use of writers' epistolary in educational practice is traced (based on school programs); methodological techniques for using epistolary in the educational process are characterized.

It is determined that epistolary is a source of valuable information when studying the biography of a writer, the main stages of literary development, and the literary situation. It is worth drawing the attention of students to the use of the letter form in original artistic creativity.

The use of epistolary has wide possibilities among the methods and techniques of organizing educational work in secondary and higher education institutions – lessons-lectures, combined classes, writing essays, scientific and research works, conducting literary and artistic events. In higher education institutions, the correspondence of artists of national culture can be the subject of primarily elective courses, as well as be used in preparation for lectures on the biographies of writers. When processing letters, students develop skills in working with artistic and documentary texts, search and research work, aesthetic qualities, and moral and ethical values.

Key words: epistolary, school education, biography of the writer, curricula, sources of study.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ЕПІСТОЛЯРІЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКІВ.....	8
1.1 Літературознавчі аспекти дослідження епістолярію.....	8
1.2 Типологія листів у науковому осмисленні.....	11
1.3 Навчально-методична література про листи.....	14
РОЗДІЛ 2. ПИСЬМЕННИЦЬКИЙ ЕПІСТОЛЯРІЙ ТА ОСВІТНЯ ПРАКТИКА (НА ОСНОВІ ШКІЛЬНИХ ПРОГРАМ).....	19
2.1. Епістолярна форма давньої літератури.....	19
2.2. Кореспонденція класичного періоду: елементи критики.....	22
2.3. Жанрове та тематичне розмаїття епістолярію ХХ ст.	31
РОЗДІЛ 3. ВИКОРИСТАННЯ ЕПІСТОЛЯРІЮ В НАВЧально-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ТА ПОЗАШКІЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	37
3.1. Біографія письменника крізь призму листування.....	37
3.2. Форми і методи застосування епістолярію.....	45
3.3. Листи в контексті морально-етичних аспектів виховання.....	49
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58
ДОДАТОК.....	63

ВСТУП

Сучасний освітньо-виховний процес не можливо уявити без ґрунтовної джерельної бази, в якій вагоме місце посідає епістолярій. Насамперед він прислуговує вчителєві-словеснику та викладачеві ЗВО у підготовці до навчальних занять, розробці науково-методичних матеріалів, але є затребуваним і безпосередньо в освітній діяльності.

«Листи письменників мають цілковите право на самостійне існування, як окрема форма літературної діяльності», – цей вислів В. Святковця, дослідника листування Лесі Українки, може слугувати епіграфом до нашої магістерської роботи, а також настановою для вивчення епістолярію в закладах освіти. Справді, епістолярій українських літераторів подібний до їхніх мистецьких творів та вражає широтою охоплених суспільно-політичних та художньо-творчих питань. Водночас листи занурюють нас у творчу лабораторія митця, допомагають збагнути світогляд, осмислити творчі принципи. У листах відбивається внутрішній світ людини, розкривається психологія.

Виняткове значення кореспонденції духовних лідерів підкреслила дослідниця М. Коцюбинська: «У духовній скарбниці людства епістолярній спадщині митців належить особливе місце. Вона різниться за обсягом, інформативною цінністю, психологічною наповненістю, емоційною напругою, творчим потенціалом – залежно від часу і національної традиції, обставин життя і психічного типу людини, від характеру адресата» [19, с. 163].

Незаперечною є важливість епістолярію як джерела інформації. У передмові до збірки листів «першого клясика української літератури» І. Котляревського П. Ротач зауважує: «Листування того чи іншого письменника завжди є важливим джерелом, з якого біографи і дослідники творчости черпають не лише, мовити б, цінні факти, а часом просто єдиний у своєму роді біографічний матеріал» [41, с. 5].

Для нашої роботи важливими є праці методичного характеру. Насамперед звертаємося до дисертації Н. Петриченко «Методика використання епістолярних матеріалів у процесі вивчення української літератури» (Київ, 2003). Також використовуємо методологічні розвідки таких сучасних дослідників, як Н. Волошина, Н. Горик, Л. Башманівська, Т. Бронзенко, Л. Овдійчук, Г. Токмань та ін.

Актуальність роботи зумовлена необхідністю поглиблення вивчення епістолярію та розроблення методологічних засад його використання в навчально-виховному процесі. Методика вивчення і застосування епістолярію в шкільній практиці належним чином ще не розроблена, а тому потребує літературознавчого та методологічного обґрунтування та впровадження.

Наукова новизна кваліфікаційної роботи полягає в систематизації теоретико-методологічного матеріалу з проблем епістолярію та його використання в освітньо-виховному процесі.

Мета роботи – дослідити навчально-методичні можливості використання епістолярних джерел при вивченні української літератури (в сучасній школі та вищих навчальних закладах).

Основні завдання:

- з'ясувати літературознавчі та методологічні аспекти вивчення епістолярію;
- простежити використання письменницького епістолярію в освітній практиці (на основі шкільних програм);
- охарактеризувати та запропонувати методичні прийоми використання епістолярію в навчально-виховному процесі.

Об'єктом дослідження стали епістолярні джерела вивчення української літератури в закладах середньої та вищої освіти. **Предметом** – види і форми використання письменницького епістолярію в навчальній практиці та виховному процесі.

Методи дослідження: описовий, історико-культурний, порівняльно-типологічний.

Теоретичне значення роботи полягає в систематизації літературознавчого та теоретико-методологічного матеріалу про письменницький епістолярій.

Практичне застосування матеріалів роботи можливе в навчальній практиці та при написанні відповідних праць.

Апробація роботи. Проміжні результати та загальна концепція роботи були обговорені на кафедрі теорії літератури та зарубіжної літератури ВНУ імені Лесі Українки, її окремі аспекти на Науково-теоретичній конференції «Сучасні освітні технології Волинського краю» (Володимир, 2024).

За матеріалами дослідження здійснено публікацію:

Кисіль О. Листи Валерія Марченка в освітньому контексті: морально-етичні аспекти. *Сучасні освітні технології Волинського краю: Матеріали науковотеоретичної конференції* / Упорядники: Микола Савельєв, Світлана Слюсарук Літвін, Олександр Юринець. Володимир (04 квітня 2024 року). Володимир: ВВПК, 2024. С. 149–153.

Структура роботи: вступ, три розділи основної частини, висновки, список використаних джерел, додаток.

РОЗДІЛ 1

ЕПІСТОЛЯРІЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКІВ

1.1. Літературознавчі аспекти дослідження епістолярію

Не зважаючи на той факт, що письменницький епістолярій став об'єктом наукових досліджень порівняно недавно, в українському літературознавстві вже є чимало поважних праць, присвячених цьому феноменові. Насамперед назвемо узагальнюючі монографії В. Кузьменка «Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х років ХХ ст.» (1998), Л. Вашків «Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі» (1998), Г. Мазохи «Відлуння епохи: письменницький епістолярій другої половини ХХ ст.: науково-документальне видання» (2006), М. Коцюбинської «Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість» (2009), а також розвідки Ю. Шевельова, М. Назарука, А. Ільків, Л. Морозової, Ж. Ляхової, А. Зіновської, Т. Заболотної, І. Саркісової, О. Семенюк й ін., у яких проаналізовано окремі аспекти проблем епістолярію.

Досліджуючи листування в різних аспектах, жанрових модифікаціях, часових періодах історії літератури, кожен із науковців запропонував концепції чи дефініції в цій царині. В. Кузьменко поряд із теоретичними міркуваннями проводить порівняльний аналіз європейських та українських епістолярних традицій, розкриває жанровий спектр українського епістолярію. Він трактує лист письменника як «твір літературного та історіографічного жанру, позначений яскраво вираженою психологічною інтроспекцією та особистісним ставленням автора до дійсності й конкретного адресата з урахуванням специфіки кореспонденції певної історичної доби» [21, с. 82]. Простеживши особливості листування митців в Україні та діаспорі, В. Кузьменко аргументує думку: незважаючи на стилістичне та тематичне розмаїття письменницького епістолярію першої половини ХХ ст., листи

українських літераторів – це «зразок вимогливої, принципової та об'єктивної літературно-критичної творчості» [21, с. 126].

У монографії Л. Вашків комплексно описано письменницький епістолярій порубіжжя XIX–XX ст. на матеріалі листів провідних представників літературного процесу того часу – Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, І. Франка, з'ясовано їхні погляди на творчість та її головні параметри. Важливим теоретичним спостереженням став аналіз поетики листа як жанру, що містить у собі літературну критику.

«Приватно-ділове листування дає широкий матеріал для розуміння літературної критики як діяльності та її морально-етичної зорієнтованості. Вибір твору для читання, вибір видавця і звернення до когось з проською висловитись про власний твір, літературне явище, тенденцію; прохання поради, консультації, модальність висловлення таких звернень-прохань – все це є зовнішнім виявом оціночного думання, власне духовно-практичною діяльністю. Від етичної зорієнтованості такої діяльності, від етики взаємин учасників літературного життя залежить атмосфера літературного (і бібліографічного) побуту, зрештою, тон журнально-газетної літературної критики» [5, с. 113–114]. Однак найбільш цінними, на думку Л. Вашків, з позиції висловлених літературнокритичних спостережень становлять дружні, інтимно-товариські письменницькі листи. Для них характерними є невимушений тон, розкутість вислову, щирість інтонації, часто – експресія. Дружні листи становлять більшість в епістоляріях Лесі Українки, О. Кобилянської, І. Франка, М. Коцюбинського [5, с. 117].

Товариські листи письменників один до одного описували кулуарне літературне життя і поряд із художньою літературою, літературною критикою та літературознавством у кінці XIX – на початку XX ст. становили чотири структурні елементи українського літературного процесу, яким, узагальнюює Л. Вашків, відповідали чотири аспекти: художній (його продуктом є художній твір, а суб'єктом – письменник); публіцистичний (його продуктом є рецензія, літературно-критична стаття, а суб'єктом – критик); науковий (його

продуктом є наукова стаття, дослідження, а суб'єктом – вчений); розмовно-побутовий (його продуктом можна вважати точку зору, думку, судження, висловлені як усно (тоді вони набирали форми дискусії, бесіди, зрештою, плітки), так і письмово (у листах, щоденниках, записних книжках), а суб'єктом відповідно – слухача-співрозмовника і читача (в нашому випадку ним є адресат) [5, с. 118].

Теоретико-типологічні узагальнення містять дослідження епістолярію окремих письменників. У розвідці В. Святюця про листи Лесі Українки зроблено висновки про роль епістолярію як джерельної бази вивчення літературного процесу доби; Ж. Ляхова запропонувала концепцію порівняльно-типологічного підходу для класифікації приватних листів на матеріалі кореспонденції Т. Шевченка; у розвідці про листи П. Куліша в контексті епістолярної традиції Ю. Шерех окреслює специфіку цього жанру. Зокрема щодо поетики жанру, то Ю. Шерех підкреслює, що вона до сих пір на розроблена й не опрацьована так, як слід. «Історії листування на Україні ще не написано, – справедливо зазначає він. – У загальній формі можемо собі уявити, що кожний лист виникає із співгри двох особистостей, автора й адресата. У загальній формі знаємо, що стиль листів якось мусить бути зв'язаний з літературними стилями доби. Але як конкретно це відбувається зовсім не вивчено» [50, с. 180].

Л. Зарицька в монографічному дослідженні «Жанрово-стильові особливості епістолярію Івана Франка» подала визначення галузевих термінів. «Епістолографія (від грецького – лист, послання і пишу) – це галузь літературознавства та історіографії, що вивчає зміст та форму, поетику листів на різних етапах розвитку листування. Щодо терміну “епістологія” (від грецького – лист, послання та слово, вчення), то його слід трактувати як науку про те, як писати листи» [13, с. 5].

Принагідно процитуємо думку І. Франка про значення епістолярію: «...листи навіть невеличких писателів можуть мати значення для історії літератури і суспільності, а щодо українських писателів, як знаєте, тисячі

обставин причиняються, щоб життя і розвій їх прислонити тайною. Відси ідуть усякі теорії, котрих, звичайно, не треба б, якби ми знали дійсно, над чим образувався, з ким зносився і як розвивався даний писатель. От тим-то я думаю, що кожне зернятко фактичної інформації в таких справах посуває вивчення нашої літератури наперед» [9, т. 48, с. 462].

Зауважимо, що І. Франко зробив значний внесок у розвиток української епістолографії: систематизував епістолярну спадщину Т. Шевченка, видав листи М. Драгоманова, у якому утвердив засадничі принципи публікації епістолярної спадщини. Зацікавленість цим питанням простежуємо в кореспонденції самого І. Франка, який в одному із листів до Олени Пчілки зазначив: «Знаєте, пані, що ніколи ще в моєму житті, я не писав так багато і таких довгих листів, як тепер. Се, мабуть, од того, що горілки не п'ю, а, не можучи забутись од наркотика, приймаю такі великі дози іншого “средства на забуття” – кореспонденцій. Не раз просто до того доходить, що сидиш-сидиш – і починаєш писати листи до осіб фантастичних і о ділах зовсім фантастичних, щоб тільки втекти від власних мислей і від власних нервів» [9, т. 49, с. 524].

Епістолярні тексти містяться на межі документа й художнього твору. Важко не погодитися з думкою Т. Заболотної, яка вважає, що «листи – частина життя людини, а листи, писані в літературних, мистецьких, наукових справах, – це частина історії літератури, мистецтва, науки» [11, с. 18].

1.2. Типологія листів у науковому осмисленні

В українському літературознавстві спроби класифікації листів були вже в період давньої літератури, зокрема у працях професорів Києво-Могилянської академії Ф. Прокоповича («Про риторичне мистецтво») і М. Довгалевського («Про листи»). Головними критеріями класифікації вчених-риторів стали концепція адресата та предметно-тематичний принцип. Настанови Києво-Могилянських професорів щодо добору відповідної лексики та синтаксичної організації листів, адресованих людям різних суспільних станів, були актуальними до початку XIX ст.

На сучасному етапі домінує тематичний критерій класифікації епістол. У власній класифікації Л. Вашків (1998) бере до уваги насамперед особистість учасників листування та характер їхніх стосунків, відповідно виділяє такі групи листів: родинно-побутові, приватно-ділові, офіційно-ділові, дружні, інтимно-товариські [5, с. 16].

Враховує контекст доби та особливості ідеологічної ситуації в класифікації епістолярних різновидів і В. Кузьменко (1998). Він акцентує на вставних критичних епізодах у листах письменників: огляд нової літератури (О. Довженко), «критичний фейлетон» («Табірний лист Остапа Вишні до дружини В. Маслюченко від 22–24 липня 1937 р.), «автокоментарі» (лист М. Хвильового до М. Зерова 1923 р., М. Вороного до О. Білецького від 9 квітня 1928 р.), «лист-самокритика» (листи П. Тичини, М. Рильського), лист-рецензія (Л. Первомайського до Л. Вишеславського від 26 вересня 1946 р.) тощо [21].

Жанрові модифікації письменницьких листів залучила Л. Морозова у відповідній класифікації (2006). Запропоновано групи епістол за концепцією адресата: 1) приватні листи: листи до членів родини, листи до друга; 2) офіційні листи: офіційно-ділові, фамільярно-ділові [30].

А. Ільків, враховуючи теоретичні здобутки попередників (В. Кузьменка, Г. Мазохи, Л. Морозової), пропонує класифікувати (2006) лист за такими основними критеріями: концепцією адресата (офіційно-діловий, родинний та інтимно-дружній); проблемно-тематичною змістовністю (монотематичні та політематичні), авторсько суб'єктивною модальністю (дидактичні (повчальні), суб'єктивно-оцінювальні та аналітичні), а також за ще одним додатковим критерієм – критерієм суміжності з іншими видами літератури, на основі якого виокремлює публіцистичний лист, або епістолярну публіцистику, епістолярну літературну критику та художні листи. При цьому дослідниця наголошує, що художні листи необхідно чітко розмежовувати з епістолярною формою як формою винятково фікційної літератури [14, с. 18].

Г. Мазоха залучила до критеріїв класифікації (2007) епістол жанрові маркери та окреслює такі основні підходи до вивчення явища: за адресатно-рецептивною спрямованістю, за «чистотою» жанрової структури, проблемно-тематичним спрямуванням, за «стильовим принципом». Зауважимо, що Г. Мазоха запропонувала класифікацію епістолярної спадщини письменників-в'язнів, що для української літератури, яка тривалий час перебувала в колоніальному становищі, дуже важливо. Врахувавши функційність листів та особливості поетики, дослідниця виокремила лист-есе, лист-щоденник, лист-рецензію, лист-дискусію, лист-сповідь [27, с. 16].

Українські письменники завжди перебували в непростих умовах творчості: чи в часи недержавності України, чи в радянський період із його соцрелістичними настановами. Не дивно, що листи набрали характеру відкритості, публічності, як вияв громадянської позиції та можливості заявити про проблеми для широкого загалу. Досліджуючи листування В. Винниченка, М. Хвильового, М. Рильського, О. Довженка, Б. Антоненка-Давидовича, І. Багряного та інших митців, А. Зіновська (2008) сформувала типологію відкритих письменницьких листів: «одверті листи», листи без адреси, епістолярні цикли, колективні листи, листи-звернення, радіолисти і т.п. При цьому літературознавиця наголосила, що відкрите листування митців – «повновартісне мистецьке явище в українському літературному процесі першої половини ХХ ст.» [10].

Своєрідним продовженням наміченого підходу стала праця О. Рарицького про листування шістдесятників (2014). Визначаючи епістолярій окресленого періоду як «повноцінний генологічний різновид художньо-документального метажанру», науковець подає періодизацію листування: «епістоли раннього шістдесятництва (доби дохрущовської відлиги)»; листи «доби короткого хрущовського потепління та нестановлених суспільних демократичних процесів»; «епістоли періоду згортання демократичних процесів та утвердження диктатури в суспільстві»; «епістоли шістдесятників новітнього часу» [40]. Також дослідник розвиває концепцію М. Коцюбинської «листи

самому собі», запроваджуючи дефініцію «варіації на епістолярну тему» та зараховуючи до таких поєднання листування, спогадів і щоденника.

Проаналізувавши тематично-змістовий принцип поділу листів, О. Семенюк рекомендує зважати на естетичну складову цього жанру та поєднувати в класифікаціях епістол джерелознавчий (І. Старовойтенко) і літературознавчий (Л. Морозова) підходи. Під час обґрунтування нових теоретичних стратегій письменницьких листів О. Семенюк (2018) пропонує звернути увагу на такі визначальні чинники: детальне вивчення композиції авторських листів, цілісність змісто-форми; авторська манера і стиль зображення подій крізь призму сприйняття їх автором, пережиття емоцій та вражень від цих подій; функційні міжжанрові та стильові домінанти (інколи це – зрощення кількох жанрів, які важко виокремити); адресатно-рецептивний зв'язок між дописувачами, суб'єктивна спрямованість тощо [44].

1.3. Навчально-методична література про листи

На відміну від досить ґрунтовного на сьогодні літературознавчого осмислення письменницького епістолярію, методологія його вивчення і застосування в освітній практиці належним чином ще не розроблена. Водночас використання почерпнутої з листування інформації буде корисним для підготовки вчителя до уроків, а також для самих школярів під час занять і в позакласній діяльності.

До питань використання епістолярію в освітньому процесі принагідно звертаються автори посібників і підручників із методики викладання літератури, загально окреслюючи напрями такої роботи. Можемо звернутися до вже класичних праць Т. Бугайко та Ф. Бугайко, В. Неділька, які вказують, що уривки з листів важливо використовувати на всіх етапах вивчення художнього твору, дбаючи, щоб уроки літератури не перетворювалися в уроки історії літератури.

Схожу позицію займають науковці в галузі методики викладання літератури Н. Волошина, Є. Пасічник, Б. Степанишин. У численних

посібниках і підручниках їхнього авторства підкреслено, що листи письменника допомагають наблизити його до читачів, розкрити «секрети творчості». За висловом Н. Волошиної: «основна функція біографії – максимально наблизити учнів до розуміння особистості письменника» [34, с. 110].

В. Цимбалюк акцентує увагу на ролі епістолярію як джерела розвитку творчої уяви, мовлення школярів, спонуки до творчо-пошукової роботи, можливостей використання мемуарної спадщини в позакласній та позашкільній роботі. Зауваги щодо форм і методів роботи з листами містяться в методичних рекомендаціях О. Слоньовської, Н. Каменської, Б. Сушевського та інших. Узагальнюючий характер щодо можливостей використання письменницьких мемуарів, у тому числі й епістолярної спадщини, на різних етапах уроку української літератури мають праці О. Галича, зокрема «Письменницькі мемуари в школі» (Луганськ, 1999, 2001).

Широкі перспективи використання епістолярних текстів в освітньо-виховному процесі передбачає концепція Г. Токмань, викладена в монографії «Методика викладання української літератури в школі: екзистенціально-діалогічна концепція» (Київ, 2002) та відповідній дисертації. Не зважаючи на те, що проблеми вивчення листів не озвучені буквально, учена-методистка окреслює принципи діалогу учасників навчання й виховання. Вона зазначає: «Урок літератури поєднує об'єктивно існуючий твір і його суб'єктивне розуміння читачем. Досягти максимального наближення до тексту вдається завдяки створенню в класі настрою, суголосного емоційній домінанті твору, що вивчається. При аналізі уроку звертаємо увагу на двоголосся: має звучати слово письменника й слово його читача – учня, учителя, науковця» [46, с. 29]. У контексті процитованої думки звернення до епістолярію в літературній освіті школярів і студентів є фактично необхідним, бо листування є не що інше, як діалог митця з адресатом, а в його ролі може бути інший митець, близька людина, однодумець, опонент, і, звичайно, читач.

Про поліфонію листа та епістолярію загалом говорили й раніше, зокрема В. Кузьменко. Поки що ця властивість не стала об'єктом детального розгляду на матеріалі приватних кореспонденцій вітчизняних митців слова. Водночас поліфонія – одна із сторін діалогічної структури листа, вона визначає його специфіку. Діалог, який реалізується в кореспонденції, постає на вираженні двох різних точок зору, незалежно від того факту, маємо ми в полі зору листи обох сторін чи ні. Однак уже наявність полярних позицій, безперечно, має особливий смисл, адже на передову позицію виступає індивідуально-творча художня свідомість.

Звернення до епістолярію актуалізується при ознайомленні з біографією письменника. Г. Токмань наголошує: «У традиційну методику викладання життєпису письменника, проведення уроків позакласного читання, вступних та підсумкових занять вводимо екзистенціально-діалогічну парадигму, яка об'єднує навчальний матеріал за принципом його важливості для існування письменника, читача, нації. Принципами викладання життєпису письменника вважаємо історизм, фактуальність, психологізм, екзистенційність, естетизм, автор має постати як історична особа, як конкретна доля, як жива людина, яка мислить та емоційно реагує на світ і своє перебування в ньому, як неповторна особистість, як митець, безсмертя якої у художньому спадку. Екзистенціальна ідея унікальності кожної людини на уроках літератури найповніше виявляється при визначенні рис індивідуального стилю письменника» [46, с. 29].

Зауважимо, що з початком ХХІ ст. з'являється більше спеціальних досліджень із проблем використання епістолярію в літературній освіті. Насамперед назвемо дисертацію Н. Петриченко «Методика використання епістолярних матеріалів у процесі вивчення української літератури» (Київ, 2003). В авторефераті дослідниця зазначає, що методика вивчення епістолярної спадщини під час проведення педагогічного експерименту охоплювала: добір епістолярних матеріалів для уроків української літератури; використання їх на уроках розвитку зв'язного мовлення; поглиблене

опрацювання письменницького епістолярію на уроках позакласного читання, факультативних заняттях і в гуртковій роботі. Кожен із цих елементів також мав свою структуру. «Так, використання епістолярних матеріалів на уроках української літератури передбачало залучення їх для створення відповідного емоційного настрою перед вивченням твору (теми), як джерела (ілюстрації) під час ознайомлення з біографією митця, “ключа” до його розуміння під час аналізу; для добору епіграфа до певної теми, проблеми, як назви тем рефератів, письмових робіт» [39, с. 19].

Трапляються сьогодні й поодинокі розвідки сучасних учених-методистів. Так, Л. Овдійчук пропонує методикау вивчення життєпису письменника на основі критичного осмислення мемуаристики. «Кожен письменник – індивідуальність зі своїм духовним світом, естетичними уподобаннями, світоглядом, життєвими подіями. Тому метою уроків, на яких вивчається біографія письменника, є представлення його як різнобічної особистості: рис характеру, життєвого та творчого кредо, сфери діяльності. Сучасна методична наука пропонує розкривати особистість митця у єдності з творчістю. Основними методами, прийомами та формами роботи на уроках є цікава розповідь з емоційним початком про яскравий епізод з життя письменника; повідомлення учнів із читанням спогадів, уривків з листів, щоденників, автобіографічних творів; використання зорової, слухової, синтетичної наочності (творів суміжних мистецтв: живопису, скульптури, архітектури, музики, театру, кіно), яка відтворює певний період життя, духовний світ митців слова. Це є ефективним засобом формування естетичних почуттів і смаків, джерелом нових знань школярів» [36, с. 17].

Т. Бронзенко виокремлює основні напрямки вирішення проблеми індивідуалізації письменницької постаті на уроках української літератури, використовуючи епістолярій і щоденники, за допомогою яких можна розкрити авторський феномен [4].

Висновки до розділу 1.

У навчальній практиці є різні шляхи та прийоми накопичення інформації, її трансформації та передачі здобувачам освітим. Один із продуктивних і доступних – епістолярій.

Листування публічних людей – письменників, митців, громадських і політичних діячів – завжди було в полі зору і пересічних читачів, і професійних дослідників. У літературознавчих розвідках на сьогодні сформовано розлогу класифікацію епістолярію за функційними, суб'єкт-об'єктними, поетикальними ознаками. Менш розробленою є методологія використання листів в освітньо-виховному процесі. Водночас епістолярна спадщина є цінним джерелом вивчення біографії письменника, розкриття секретів творчої лабораторії, висвітлення перебігу літературного процесу.

РОЗДІЛ 2

ПИСЬМЕННИЦЬКИЙ ЕПІСТОЛЯРІЙ ТА ОСВІТНЯ ПРАКТИКА (НА ОСНОВІ ШКІЛЬНИХ ПРОГРАМ)

2.1. Епістолярна форма давньої літератури

Давня українська література представлена в шкільному курсі вивченням пам'яток оригінальної літератури княжої Русі-України, зокрема в 9 класі здобувачі середньої освіти знайомляться з літописами (насамперед «Повість минулих літ»), «Повчанням дітям Володимира Мономаха», «Словом о полку Ігоревім». При вивченні такого матеріалу використання епістолярію обмежене, щоправда можна вдатися до цитування листів відомих українських діячів культури про згадані твори. Водночас у найбільш відомому творі цієї доби – «Повчання дітям Володимира Мономаха», який поєднує публіцистичний та художній стилі, – виразно простежено епістолярне начало, і його справедливо вважають початком української епістолографії.

Оптимальне використання елементів листування стане в пригоді при вивченні друкованої української писемності. Епістолярний стиль мають послання Івана Вишенського, історико-мемуарна проза. Найбільш ефективним буде залучення листів при вивченні життя і творчості Григорія Сковороди.

На сьогодні опубліковано 129 листів письменника, із них 79 адресовані учневі М. Ковалинському, який згодом став біографом українського філософа. Г. Сковорода писав багатьом людям: послідовникам, знайомими поміщикам, чиновникам, купцям, церковним діячам. Усі вони є цінним джерелом інформації, а епістолярні діалоги Г. Сковороди з учнем М. Ковалинським стали взірцем етикету спілкування.

У шкільній освіті (та й у вищій школі) важливо зацентувати на біблійних мотивах у листах Г. Сковороди, які пронизують його творчість загалом. Для філософа Біблія завжди була світоглядною основою, мірилом цінностей, супутницею життя. У листах до М. Ковалинського вихователь

грунтує настанови насамперед на Святому письмі. Сковорода радить шукати щастя в Господі, мати Біблію за авторитет: «Якщо ти ще не бачиш, що весь рай – це тверде збереження та дотримання Божих заповідей...» (лист 1763 року) [45, с. 1101]; «Якщо вогонь у твоїх грудях справжній і щирий, то згорить усе, що в них земного, щоб ти коли-небудь став чистим серцем і побачив Бога» (лист 1762 року) [45, с. 1061].

Г. Бондаренко доводить, що філософ спирається на праці Ф. Прокоповича та М. Довгалевського про засади епістолярного стилю, а також висловлює думку, що майстерність у написанні листів сягає періоду навчання Г. Сковороди в Києво-Могилянській академії. Значна увага епістолярному мистецтву приділялася спудеям в курсі риторики на основі рукопису Митрофана Довгалевського «Про листи» (1686–1887). «Метою курсу було навчити спудеїв писати листи, дотримуватися стилістичних та етичних норм оформлення. Листи писалися києво-руською, польською, латинською й давньоукраїнською мовами, Г. Сковорода добре володів багатьма мовами, тому його епістолярій є відображенням епохи» [3, с. 21]. З основними тезами книги Ф. Прокоповича «Про риторичне мистецтво» перегукується, на думку Г. Бондаренко, такий вислів із листа Г. Сковороди: «Подібно до того, як музичний інструмент, якщо ми його слухаємо здалеку, здається для нашого слуху приємним, так бесіда з відсутнім другом звичайно буває набагато приємнішою, ніж з присутнім. Особливо з тобою у мене виходить так, що я тоді більше люблю тебе і прагну твоєї найприємнішої бесіди, коли ти відсутній і коли без участі тіла душа з душею безмовно і безтілесно розмовляє і проводить разом час. Тоді ніяка відстань і ніяке пересичення не зменшує приємності, а навпаки, її збільшує...» [45, с. 1139].

На думку Г. Ноги, «основна частина епістолярних творів (листи 1762–1764 рр., адресовані М. Ковалинському) виконує роль претексту майбутніх писань Сковороди, у яких шліфується ідейно-тематична складова його художньо-філософської творчості та неповторний сквородинський стиль»

[35, с. 110]. Наставник так зумів викласти власні напучування, щоб не показати своєї вищості.

Аналізуючи життєві ситуації, звертаючи увагу на повсякденні проблеми свого вихованця, Г. Сковорода в епістолярній формі вчить юнака мудрості, висловлюючи психологічні спостереження та філософські сентенції. Так, у листі, датованому орієнтовно жовтнем-листопадом 1762 р., він пише: «Вчора ти скаржився на одного з неприхильних до тебе. Що ж робити? Така людська чернь: честолюбна, дратівлива, самолюбна, і, що найгірше, брехлива і заздрісна. Ти не можеш знайти жодного друга, не знайшовши разом з ним двох-трьох ворогів. Як дуже вірно сказано, що той, хто не має ворогів, не має також і друга» [45, с. 249].

Г. Сковорода давав цінні поради й іншим своїм учням, зокрема Я. Правицькому, спілкування з яким тривало впродовж 1782–1792 рр. У листах порушено різноманітну тематику: від обговорення літературних творів до філософських проблем. Однією з улюблених для обговорення була тема дружби, як видно з цитати вище. Взагалі Г. Сковорода висловив чимало афоризмів про дружбу. У листі до Я. Правицького сповіщав про намір написати твір саме для друга: «Тепер я готовий породити на світ щось, хоч і невелике, але благочестиве, призначене для якогось друга. Тому я пишу в небагатьох словах, поспішаю явити на світ, поки є для того час. Бо близька, навіть стоїть біля дверей, ворожа музам зима. Тоді вже треба буде не писати, а гріти руки. Далі відносно того, що я готовий створити на світ і що близьке на народження, про це ти уже знаєш» [45, с. 1243].

Оригінальні думки виклав Г. Сковорода в листі до приятеля Гервасія Якубовича. Він наводить текст відхідної пісні, «яка називається по-грецьки апобатеріон. Апобатеріон походить від грецького слова ἀποβαίνειν, що означає відходити, від'їжджати. У пісні тих, що від'їжджають, проводжають побажаннями добра і різних благ. Правда, наша пісня майже зовсім селянська і проста, написана протонародною мовою, але я сміливо заявляю, що при своїй протонародності і простоті вона щира, чиста і безпосередня. Царів і

тиранів ми часто всупереч нашій волі вихваляємо, але з друзями справа зовсім інша. Те, що тут сказане, викликане не силою, не страхом, але прихильністю. Від лестощів моє серце не менш далеке, ніж Китай від Португалії» [45, с. 1262]. У листі до вихованця Києво-Могилянської академії Федора Ляшевецького Г. Сковорода розмірковує про духовну сутність людини – усі земні блага, багатства пройдуть, залишивши хліб духовний, що чимось перегукується з молитовним «Хліб наш насущний дай нам сьогодні, І прости нам провини наші». Філософ продовжує: «Про мене, хай інші дбають про золото, про почесні, про Сарданапалові бенкети, про низькі насолоди, хай шукають вони народної прихильності, слави, ласки вельмож; хай одержать вони ці, як вони думають, скарби, – я їм не заздрю, аби я мав духовні багатства і той хліб духовний, і той одяг, без якого не можна увійти у вельми прикрашені чертоги небесного жениха. Всі свої сили, всю свою волю я сюди скеровую: хай зникне все тілесне!» [45, с. 1264].

Навіть фрагментарний аналіз кореспонденцій Г. Сковороди засвідчує, що поряд із виховними аспектами обов'язковими були теми любові до Бога, близьких і друзів, міркування про вічні цінності. Листування «першого розуму нашого» (І. Дзюба) зі своїми учнями можна використати й з виховною метою в позакласній та позашкільній роботі.

2.2. Кореспонденція класичного періоду: елементи критики

Україномовна кореспонденція представників національної літератури з'явилася у першій половині XIX ст. У той час, за образним висловом Ю. Шереха, листування рідною мовою тільки «тільки вбивалось в колодочки» [50, с. 180]. Дослідник вказує на поодинокі факти листування українською мовою до XIX ст., серед них найпромовистішими є любовні листи І. Мазепи до Мотрі Кочубеївни. До того часу листування велося латиною, почасти французькою, російською мовами. Про україномовні листи І. Котляревського згадує Т. Шевченко в повісті «Близначы». По-російськи писали Л. Боровиковський та Г. Квітка-Основ'яненко (за винятком чотирьох листів до

Т. Шевченка). У епістолярній спадщині Т. Шевченка 60% становлять листи, свідомо писані українською, а 7 % є двомовними. Ю. Шерех вказує на факт, що 13 % Шевченкових листів адресовано росіянам, 7 % полякам, які спілкувалися російською, тому лишається лише 13 % листів «добровільно» писаних російською. «Справжня революція супроти попередників» [50, с.181].

Кореспонденція Т. Шевченка засвідчує прагнення писати українською мовою. У листі до брата він пише: «а все-таки краще, коли получиш, прочитаєш хоч одно слово рідне. Серце ніби засміється, коли знаєш, що там діється. Так отаке-то, мій голубе, нудно мені стало, що я не знаю, що у вас робиться». У цьому ж листі поет просить брата писати йому рідною мовою: «Та, будь ласка, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по-московськи, а по нашому». У далекому Петербурзі Т. Шевченко хоч з листів хотів почути рідне слово. На підтвердження цього учні знаходять інші рядки: «Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Керелівку, та рідню, та бур'яни» [49].

Сам Т. Шевченко неодноразово зізнавався, що любив листуватися, а в період заслання це стало однією з найбільших потреб, засобом не тільки самовираження, але й зв'язку із зовнішнім світом. Залишилися свідчення про надзвичайну ретельність Т. Шевченка у листуванні. Слова героя повісті «Прогулянка з задоволенням і не без моралі»: «Я маю благородну звичку відповідати зразу ж на отриманий лист» – повною мірою стосуються й самого автора. Отримавши послання, як це згадувала дружина коменданта Новопетровського укріплення, Агата Ускова, Шевченко «буквально увесь мінявся, очі спалахували вогнем» [49].

Листи Т. Шевченка є свідченням активної діяльності поета, а серед його адресатів – громадські діячі, вчені, митці. Поет листувався з відомим польським діячем родом із Волині, учасником визвольного руху Зигмундом Сераковським, з яким листовно познайомився на засланні та вперше побачив після звільнення у Санкт-Петербурзі. Епістолярний діалог був

у Т. Шевченка з польським істориком та художником Броніславом Залеським, який після арешту служив рядовим в Окремому Оренбурзькому корпусі. З Т. Шевченком Б. Залеський познайомився і заприятелював у листопаді 1849 р. в Оренбурзі. Як художник Залеський був прикомандирований допомагати Шевченкові завершувати малюнки, що їх поет виконав під час Аральської описової експедиції. Т. Шевченко листувався з українськими діячами – композитором і оперним співаком С. Гулаком-Артемівським, літератором Й. Бодянським, ученим і фольклористом М. Максимовичем, письменниками Г. Квіткою-Основ'яненком, Марком Вовчком.

Цінними є висловлювання Т. Шевченка про літературу загалом і конкретні твори зокрема. Епістолярій свідчить, що він високо цінував творчість Г. Квітки-Основ'яненка. У листі до письменника від 19 лютого 1841 р. Т. Шевченко пише: «Вас не бачив, а вашу душу, ваше серце так бачу, як, може, ніхто на всім світі. – Ваша „Маруся” так мені вас розказала, що я вас навиліт бачу... Що-то якби благословив милосердний бог нам з вами зострінутись». Високо поцінував Кобзар і творчість П. Куліша: «Прислав мені із Пітера курінний Панько Куліш книгу своєї роботи, названу “Записки о Южной Руси”, писану нашим язиком... Такої доброї книги на нашому язичу ще не було дрюковано. Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на долоні показана» (до Я. Кухаренка від 22 квітня 1857 р.); «Куліша, як побачиш, то поцілуй його за мене і скажи йому, що такої книги, як “Записки о Южной Руси”, я ще зроду не читав... Спасибі йому, він мене неначе на крилах переніс в нашу Україну і посадив меж старими сліпими товаришами-кобзарями» (до А. Маркевича від 22 квітня 1857 р.). Високо цінував Т. Шевченко й М. Гоголя. Зокрема, у листі до В. М. Рєпніної від 7 березня 1850 р. поет пише: «Перед Гоголем должно благоговеть как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям... Гоголь – истинный вестель сердца человеческого! Самый мудрый философ! И самый возвышенный поэт должен

благоговеть перед ним как перед человеколюбцем! Я никогда не перестану жалеть, что мне не удалось познакомиться лично с Гоголем» [49].

У листах поет висловлює цікаві думки про літературу та мистецтво, вони мали значний вплив на його сучасників і наступників. За словами Ж. Ляхової, «це живий голос поета, психологічний портрет митця і людини, і тонкі почуття, яскрава уява і глибока ерудиція, випереджаючи час передбачення і блискучий стиль мови» [23, с. 97].

Ю. Шерех обґрунтовано стверджує, що «стилістично беручи, листування українською мовою ХІХ ст. зроджувалося (як і літературно-оповідна проза взагалі) з імітації селянського – чи, краще, “мужицького” – стилізованого монологу-оповіді чи діалогу – в його літературно-перебільшеному вияві» [50, с. 182]. І саме Т. Шевченко зумів подолати цей стиль, зберігши лише окремі його елементи. Остаточний же відхід від розмовно-простакуватої оповіді виявляють листи П. Куліша, що, на думку Ю. Шереха, «не мають паралелі в українській епістолярній прозі» [50, с. 185].

Унікальні за темпераментом і світоглядом, листи П. Куліша були віхою у розвитку української епістолографії. Вони розширили тематичні межі українського листування, насамперед письменницького. У його листах знаходимо елементи проблем, які згодом стануть предметом обговорення у наступних письменницьких епістолярних діалогах. Зокрема, це стосується критичних висловлювань щодо художніх творів, тобто епістолярної критики. Л. Вашків слушно зауважує: «Творці нової української літератури – П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Шашкевич, І. Вагилевич, А. Метлинський, М. Костомаров – часто були і творцями її критики, котра виявлялась у коментарях до власних творів, принагідних зауваженнях, а часто й у художніх творах» [5, с. 14].

Помітна віха в українському епістолярії належить І. Франкові. Кількість осіб, з якими листувався письменник, вражає. Серед його адресатів – українські діячі та письменники А. Кримський, Б. Грінченко, В. Гнатюк, В. Доманицький, В. Щурат, Леся Українка, М. Драгоманов, М. Комаров,

М. Коцюбинський, М. Лисенко, М. Павлик, М. Старицький, Н. Кобринська, О. Коваленко, О. Кониський та багато інших, редактори різних газет і журналів, іноземні літератори, вчені, громадські діячі Г. Антал, А. Вісліцький, Б. Вислоух, Я. Врхліцький, Е. Енгель, Ю. Жаткович, Є. Здзярський, Я. Карлович, І. Коперницький, Е. Ожешко, І. Полівка, Ф. Ржегорж, З. Тоболка, А. Черни, І. Шишманов, В. Ягич, родинне оточення – дружина О. Хоружинська, перша наречена О. Рошкевич та її родичі [9].

І. Франко висловив численні міркування в листах про поточний літературний процес і художні властивості творів, які і сьогодні мають статус вагомих критичних зауваг.

Чимало цінних думок про критику знаходимо в листуванні Лесі Українки. Письменницю турбувало, що на етапі становлення національної літератури є загроза непрофесійної критики або критики необ'єктивної.

У листі до О. Маковея від 9 червня 1893 р. Леся Українка пише: «Коли поганий поет викличе добру критику, то вже він тим принесе користь людям, бо критика, може, більш потрібна для читаючих людей, ніж для самих писателів. Нашій літературі багато чого бракує, але найбільш бракує доброї і талановитої критики.

.....

Правда, що у нас ще не всі пишучі зрозуміли сю повинність і думають, що для такої убогої літератури, як наша, “всякое даяние благо”, і через се друкують такі речі, яких запевне не одважились би показати жадній редакції чужоземної часописі. Але ж я думаю, що такі письменці не поважають або себе, або української літератури. А я все-таки не вважаю нашої літератури за жебрачку, і коли у мене виходить що не гаразд, то все хіба через те, що не вмю краще зробити. Боюся я що наші критики дивляться на нашу літературу теж з виключного погляду, що вона, мовляв, молода, то не слід її так суворо судити, а навпаки – треба хвалити й заохочувати хоч до якої-небудь праці» [48, X, с. 155].

У цитованому листі звучить не тільки віра в майбутнє української літератури, в ньому також висуваються вимоги до критика-фахівця. На думку Лесі Українки, для критика не досить бути ідейно послідовною людиною, пристрасним борцем (хоча й це багато важить), критик насамперед мусить бути фахівцем, він повинен розуміти художній твір, повинен бути високо і всебічно освіченою людиною. Найчастіше питання про критику Леся Українка піднімає в листах до О. Маковея, інколи М. Павлика. Судження письменниці про критику надзвичайно оригінальні, метафоричні, наприклад, у листі до О. Маковея від 7 жовтня 1893 р. вона пише: «Ви мені радите не вірити критикам, але я таки часто їм вірю (хоч і не всім і не у всьому), і то мені приносить багато користі. Я надзвичайно привчила себе вислухувати різні критичні відзиви і знаю, як багато значить, коли хто впору пробере добре за дотепний твір. Холодна вода часом дуже корисна буває, хоч і не дуже приємна. Зате, коли хочете знати, я сама в ролі критика буваю досить сувора – мої товариші се добре знають – і не жалую ні брата, ні друга» [48, X, с. 169].

Часто Леся Українка вдається до критики власних творів, зокрема у листі до О. Маковея від 9 червня 1893 р. письменниця мотивує наявність мінорного настрою у своїх поезіях: «Що ж, власне, до сумного колориту в моїх поезіях, то я Вам скажу одну річ, цікаву для критика-психолога: часто у поетів настрої поетичний залежить від погоди – одні найбільше пишуть навесні, в чудову погоду, другі можуть писати тільки під час осінніх дощів, у мене ж сей настрої залежить найбільш від того, яка погода в душі, і я пишу найбільше в тії дні, коли на серці негода, тоді чогось швидше робота йде. Запевне, що і в мене на серці далеко не завжди йде дощ, борони боже, але се, як я бачу, можна подумати, читаючи мої вірші. Знаю я, що се не гаразд, але ж “натуру тяжко одмінити”, і я можу одмінити тільки напрямок сієї натури, а власне, залишити лірику з займенником *я*, хоч не знаю, чи багато від того зміниться» [48, X, с. 154].

У тому ж таки листі Леся Українка зачіпає болючу для неї тему дослідження особистого життя митця: «Але я не згідна з тим, щоб для

зрозуміння чийх-небудь віршів треба знати життєпис автора. Невже справді ми, поети (даю собі се ймення з дозволу критиків), мусимо жити завжди “на розпутті великому” і віддавати людям на осуд – скажу навіть, на поталу – не тільки свої думки й роботу, а навіть все життя. Не знаю, як для кого, а для мене та хвилинка, коли б я побачила свою докладну біографію в друку, була б найприкрішою хвилиною мого життя, дарма що в моїй біографії не знайшлося би нічого ні особливо цікавого для людей, ні надто ганебного для мене самої. Окрім того, я думаю, що самий метод критики *ad hominem* (Стосовно до людини (лат.) – Ред.) неналежний, хоч його й признають новітні французькі критики. Справді, не слід уважати кожної ліричної поезійки за сторінку з автобіографійки, бо часто в таких поезіях займенник *я* вживається тільки для більшої виразності» [48, X, с. 154].

Леся Українка надзвичайно критично ставилась до себе і своєї творчості: «Я сама ніколи не маю певної думки про свої писання: поки пишу, то мені здається, що варто писати (інакше кидаю), а як скінчу, то ніколи не знаю, чи варто його друкувати. Я і про “Лісову пісню” думала, що всі тільки сміятимуться з сеї “старомодної романтики”, а її, здається признано за мій *chef d’oeuvre* (Шедевр (франц.) – Ред.)» [48, XII, с. 414].

Вимогливо ставлячись до себе, Леся Українка суворо критикувала інших. Вона одверто висловлювала свої думки І. Франкові, А. Кримському, Ользі Кобилянській. Були там і критичні, і схвальні нотки.

Ось кілька листів-подяк. До М. Старицького від 4 травня 1894 р.: «Втішно єсть думати, що настав-таки час, коли замовкло всяке глузування та клепання, а вимовилась вголос честь і дяка, справді належна тому, хто увесь вік свій дбав, “щоб наше слово не вмирало”. І коли займе почесне місце поруч з літературами інших народів (я вірю, що так воно буде!), тоді, спогадуючи перших робітників, що працювали на невправленому, дикому ще ґрунті, українці, певне, спогадують добрим словом Ваше ймення.

Мені судилося жити й працювати у тяжку добу – хто зна, чи діжду я кращої! Я знаю, яка тяжка й терниста путь українського літератора, і через те

я можу добре розуміти і признавати вашу працю і Ваші заслуги. Розумію й признаю я і те, що моя власна робота була б мені тричі тяжча тепер, якби прийшлося працювати на непочатому перелозі, на неораній ниві» [48, X, с. 232].

Щиру вдячність висловлює Леся Українка Б. Грінченкові у листі від 8 грудня 1903 р.: «Найбільше припав мені до серця той розділ Вашої книги, що зветься “На селі”, може, се тому, що я люблю таку чисту, прозору епіку, якої сама зроду не вмiла вдати і яку так чудово вдали Ви, а може, ще й тому, що в сих малих і простих образках став, як живий, мені, вічній мандрівниці, той рідний край, що я так зрідка і не надовго бачу останніми роками. Коли Вам не траплялось ніколи жити довго де-небудь в далекому краю, та ще й не так по волі, як поневолі, то, може, Ви й не збагнете, яке то гірке і вкупі солодке те почуття, що збудили в мені Ваші вірші. Я дякую за нього Вам і Вашій музі, але все ж Ви, може, щасливіші від мене тим, що будите такі почуття, але самі не дізнаєте, – нехай же і завжди так буде!» [48, XII, с. 92].

Окремою сторінкою у творчій біографії Лесі Українки є її стосунки з І. Франком. Здавна родина Косачів була в дружніх стосунках з І. Франком, який зі своєю родиною відвідав у 1891 році Косачів у Колодяжному; Леся пізніше, подорожуючи, не пропускала жодної можливості зустрітися з ним у Львові чи Карпатах. І. Франко активно і щиро підтримав перші починання юної поетеси, був її рецензентом, уважним редактором та видавцем. Найвищу оцінку творчості Лесі Українки дав І. Франко в статті «Леся Українка», надрукованій в «Літературно-науковому віснику» в 1898 р.

У листах Леся Українка постійно цікавиться творчістю І. Франка, просить знайомих та рідних передати його твори, висловлює свої думки з приводу прочитаного. Наприклад, у листі від 21 жовтня 1898 р. вона пише: «Чи не були б Ви ласкаві прислати мені Ваше “Зів’яле листя”, бо мені якось аж сором, що я його досі не маю, тимчасом як воно мені дуже подобалось по тих уривках, які траплялось читати по журналах» [48, XI, с. 73]. У цьому ж листі Леся Українка дякує за «аж надту ласкаву відзову про мої вірші. Боюсь,

далебі, що в мені тепер розів'ється *mania grandiosa*. Одно тільки, мушу признатись, трохи неприємно вразило мене – се, власне, паралелі між моїми і маминими віршами, се поставило мене в фальшиве положення... Ну, та не мені говорити про критику про мене ж таки» [48, XI, с. 74].

Ставлення Лесі Українки до І. Франка неоднозначне. Пошана до старшого майстра не виключала іноді доглибинної щирості, а часом й одвертої, різкої критики в листах до нього, інших адресатів, більше того і в публікованих статтях. Не схвалюючи якихось політичних ходів чи ідеологічних поглядів І. Франка, кореспондентка, проте, незмінно вважає його “другом святої Поезії, найбільшим і найпочеснішим з усіх моїх друзів” [48, XII, с. 85]. Звертаючись до поезії І. Франка, Леся Українка високо поціновує та підтримує мотиви індивідуальності, сповідальні тенденції, яких боявся, соромився і від яких пробував дистанціюватись сам автор. І. Франкові, як і авторові «Андрія Лаговського» А. Кримському, вона докоряє за непослідовність, за спроби виправдатися перед сформованою народницькою літературою читачем у надмірному суб'єктивізмі й зосередженості на власних, а не «громадських» болях. «Перш за все мені досадно було на Вашу передмову, – пише Леся Українка до А. Кримського з приводу роману “Андрій Лаговський” (лист від 16 листопада 1905 року). – Хоч Ви і впевняєте там, що Ви ні перед ким не виправдовуєтесь, але ж інакше зрозуміти сеї передмови не можна, як тільки так: вірте сумлінню, люди добрі, с е н е автобіографія! І Ви, і Франко (передмова до “Зів'ялого листя”) робите кепські прецеденти всім нам, писателям-суб'єктивістам, неначе ми обов'язані здавати справу “кому о том ведать надлежит”, як ми заряджуємо нашим власним матеріалом автобіографічні» [48, XII, с. 139].

Висловлені в листах критичні зауваження українських письменників щодо власної творчості, доробку інших митців, особливостей розвитку національної літератури прислужаться вчителю-словеснику та викладачеві ЗВО при підготовці навчального матеріалу.

2.3. Жанрове та тематичне розмаїття епістолярію ХХ ст.

Вивчення літератури ХХ ст. в закладах середньої та вищої (при підготовці вчителів) освіти значно розширює можливості використання епістолярію в навчальній практиці. Напружені та насичені подіями десятиліття політичних підйомів та занепадів зумовили активний розвиток епо-документів, насамперед епістолярію – дієвого способу комунікації та обміну думками.

У шкільному курсі української літератури представлено низку яскравих постатей, чії листи, навіть приватні, можуть зацікавити молодь. В. Винниченко, М. Семенко, П. Тичина, Є. Плужник, М. Хвильовий, В. Підмогильний, Остап Вишня, М. Куліш, О. Турянський, Є. Маланюк, І. Багряний, О. Довженко, В. Стус. Про листування шістдесятників написав О. Рарицький (згадано в розділі 1).

У ХХ ст. активно розвивається традиція відкритого листа, започаткована в попередній період. Активізація такої форми зумовлена насамперед посиленням ідеологічного тиску на культуру загалом та літературу зокрема. У контексті глобальної еміграції української інтелігенції за межі тоталітарної держави вирізняється лист-пояснення І. Багряного «Чому я не хочу вертатись до ССРСР?» (1947). На тлі факту листів такого змісту дослідниця епістолярію ХХ ст. Г. Мазоха застерігає: «У наукових студіях почасти не враховується також і те, що жанри перебувають у постійному розвитку, входять у взаємодію, відзначаються великою різноманітністю. І стереотипи, вироблені на основі одних творів, одного періоду, не відповідають іншим. Наприклад, відкритий лист І. Дзюби, написаний у грудні 1966 р. на ім'я першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста і Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького, як і всю працю „Інтернаціоналізм чи русифікація?“, що додавалася до нього, неправомірно оцінювати, виходячи з уявлення про відкритий лист, яке склалося на основі „одвертих листів“ В. Винниченка до Й. Сталіна, чи відкритого листа-пояснення І. Багряного „Чому я не хочу вертатися до ССРСР?“» [25, с. 92].

Явищами виразної ідейно-публіцистичної сили в умовах політично-ідеологічного гніту стали відкриті листи О. Гончара, І. Дзюби, Є. Сверстюка, колективні листи, зокрема «Лист ста тридцяти семи» (1968) та інші звернення до державних керівників і партійних функціонерів. Вагомості та правдивості таким документам додавало те, що їхні автори були безпосередніми учасники історичних подій. Г. Мазоха відзначає закоріненість таких листів в «актуальні проблеми поточного суспільного руху», вони «позначені більшим ступенем відвертості у висловленні думок (порівняно з публіцистичними творами) як складовою модальності адресанта внаслідок відсутності цензури чи самоцензури» [27]. На думку дослідниці, такі кореспонденції утворюють дві жанрові модифікації: лист-роздум про актуальні події суспільно-політичного життя (лист В. Симоненка від 03.06.1963 р. до І. Світличного; лист Г. Костюка від 07.01.1970 р. до Д. Нитченка; лист І. Багряного від 26.01.1954 р. до О. Бойдуника та ін.) і лист-роздум з онтологічною тематичною домінантою, тобто лист із роздумами про сенс людського буття, про своє місце в суспільстві і літературі (лист Г. Тютюнника від 20.11.1957 р. до О. Гончара; лист У. Самчука від 19.12.1979 р. до Д. Нитченка та ін.).

Часи тоталітаризму та політичного застою, коли вільне висловлювання загрожувало ув'язненням і навіть смертю, спонукали до поширення самвидаву та рукописної літератури. Епістолярна спадщина українського письменства радянського періоду підтверджує цю тезу. З розпадом союзу в Україні намітилася тенденція до оприлюднення вільних думок з епістолярних сховків. Уже в 1990-х рр. побачили світ «Листи з Соловків» (Київ, 1992) М. Зерова, В. Підмогильного, М. Куліша та інших представників «розстріляного відродження», книги Д. Нитченка «Двісті листів Б. Антоненка-Давидовича» (1986) та «Листи письменників» (1992; обидві – Мельбурн); «Листування з Євгеном Сверстюком» Ю. Луцького (Балтимор; Торонто, 1992); «Листи до матері з неволі» В. Марченка (Київ, 1994); листування І. Багряного, У. Самчука, В. Стуса та інших письменників.

У ХХ ст. продовжилася традиція епістолярної критики. Листи письменників на професійну тематику мають різні жанрові модифікації, як-от: лист-рецензія, епістолярні критична репліка, рецензія-нотатка, рецензія-есе тощо. Лист В. Стуса до дружини, на думку Г. Мазохи, представляє останню з названих модифікацій і перебуває на межі літературної критики (за предметно-тематичною змістовністю), публіцистики (за прагматичною спрямованістю вміщених у ній суджень) і власне художньої творчості її автора (за високим рівнем самовияву адресанта, який реалізується на мовленнєвому рівні завдяки використанню характерних рис його ідіостилю) [27].

Як і в ХІХ ст., зокрема у листах Лесі Українки (див. попередній розділ), епістолярна письменницька критика ХХ ст. містить елементи роздумів про власну творчість. Зразками такого гатунку є листи В. Стуса, І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Марченка та інших «інакодумців». Водночас їхня епістолярна спадщина – повновартісне мистецьке явище, фіксування творчих процесів, самоспостереження, культурний діалог.

У статті «Епістолярна творчість Василя Стуса» М. Коцюбинська робить висновки про значення листів, які були «для поета єдиним вікном у світ. <...> Це і щоденник, і творча робітня – єдина можливість не втратити, зберегти, донести до людей оригінальну поезію, переклади і спогади, свою філософію буття і відданість Долі» [19, с. 164]. Дослідниця описує надзвичайно цікавий епізод листування В. Стуса з приводу перекладів «Сонетів до Орфея» Рільке. Поет надсилав переклади дружині, а вона передавала їх на рецензію Гр. Кочурові та Ю. Бадзьо. Після висловлених зауважень вони поверталися до В. Стуса знову листовним шляхом. Далі відбувався епістолярний діалог-дискусія щодо варіантів покращення перекладів. «Такий собі нормальний діалог, коли демонстративно не зважається на умови ґратованої дійсности, діалог, що відбувається у вищих сферах духу, для якого не існує зон і огорож з колючого дроту» [19, с. 165].

Дослідниця епістолярію ХХ ст. Г. Мазоха робить слушний висновок: «Українські письменники різних поколінь (від розбудовувачів вітчизняного

письменства новітньої доби П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, „шістдесятників” В. Симоненка, І. Дзюби, І. Світличного до сучасних авторів О. Ірванця, В. Неборака, О. Стусенка та інших) як епістолярні комуніканти відіграли особливу роль в еволюції жанру листа: завдяки притаманним їм образному світосприйняттю та красномовству вивели приватну кореспонденцію за вузькі межі інформативно-комунікативного функціонування й поставили в один ряд із художніми творами» [27].

Форму листа активно використовували безпосередньо в художньому письменстві від ХІХ ст., українська література ХХ ст. поповнила список зразків «епістолярних» творів. Елементи художньо оформленого листування ввійшли до прозових творів Т. Шевченка («Близнецы», «Художник»), О. Кобилянської («Ніоба»), І. Франка («Лист із Бразилії»), М. Коцюбинського («Лист»), Ю. Яновського (новела з роману «Вершники» під назвою «Лист у вічність»), Д. Гуменної («Повернений лист»), Л. Мосендза («Лист»), П. Загребельного («Намилена трава») та ін. Художню форму листа використано й у віршованих посланнях, традиція яких сягає античного жанру епістоли. Українська поезія має чимало прикладів таких поетичних звертань, від шевченківського «І мертвим і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» до типологічно схожих на нього віршованих творів І. Франка («Товаришам із тюрми»), М. Рильського («Рибальське посланіє»), П. Тичини («Листи до поета»), П. Савченка («Слюсаренкові з приводу недуги»), О. Теліги («Лист»), І. Драча («Лист до Калини, залишеної на рідному лузі в Теліженцях»), Ліни Костенко («Лист») та ін.

Знамените послання Т. Шевченка, як і його «До Основ'яненка», вивчають у 9 класі загальноосвітньої школи. Програмою передбачено не тільки осягнення змісту названих текстів, але й осмислення їхньої жанрової природи – власне послання. Інші згадані вище твори можна використати на позакласному читанні та в позашкільній діяльності.

На початку ХХІ ст., у зв'язку зі стрімким розвитком телефонного, мобільного, відеоспілкування, мережевих засобів комунікації, постала думка

про скорочення масштабів функціонування епістолярію. Однак науковці схильні говорити про занепад і приреченість листування хіба в гіпотетичному аспекті. Незважаючи на те, що в сучасних умовах листи перестали бути предметом мистецтва, докорінно змінився стиль кореспонденції в бік ділового практицизму, епістола розвивається разом із мовою у напрямку до стислості та експресії вираження думки. Художня література й надалі охоче запозичує епістолярну форму з її значними перевагами: стислістю й відносною природністю вираження, а найчастіше – суб'єктивністю та ліричною настроєвістю, яка зближує читача та автора.

Не обходиться сьогодні без листів і позахудожня сфера життя письменників. Популярний письменник С. Жадан, який сьогодні став до лав ЗСУ, активно розгортає інформаційну діяльність у світовому просторі, несучи правду про російсько-українську війну. У жовтні 2022 р. він опублікував листування з американським поетом Реджинальдом Двейном Беттсом (<http://surl.li/cjdfdg>). Ми вибрали кілька фраз і змоделивали короткий епістолярний діалог двох поетів.

Беттс: «Я пишу поетові на іншому кінці світу в час війни за твою країну. Що я можу сказати? Мало що сповільнює перо більше, ніж війна. Та, може, є кілька речей, які надихають людей на ведення щоденників, на літописання. Знаєш, іноді підступи дня змінюють все».

Жадан: «Дякую тобі за листа. Читаючи його, я звернув увагу на те, як ти говориш про зброю, про цей цілком простий, з огляду на історію нашої цивілізації, й такий межовий досвід — коли ти береш до рук зброя, яке, разом із тим, так чи інакше є зброям захисту, механізмом порятунку. Людина зі зброєю має зовсім іншу оптику, вона наділена додатковими можливостями (та й повноваженнями), цього досвіду в нашому світі легко набути, проте його потім важко позбутися».

Беттс: «Я просто знаю, що цей лист – інший вид розмови про те, що можливе. Не просто виживання, хоча ми повинні вірити, що це теж

можливо. Але слова мають значення і зшивають будь-яку спільноту більше, ніж кулі або ідеологія».

Жадан: «Як письменник, я звик довіряти мові. Довіряти, усвідомлюючи всю обмеженість її можливостей. Мова, як і поезія, не здатна зупиняти війни. Проте саме вона означає зло й несправедливість, саме за допомогою її ресурсів ми вкотре долаємо свою слабкість та безнадію і випростовуємось, аби свідчити й заперечувати».

Дефініція такого типу листування ще попереду.

Висновки до розділу 2.

Українська епістолографія має давні й тривалі традиції. Її корені сягають доби Київської Русі, а форми та функції вражають розмаїттям.

На кожному етапі розвитку національного письменства листи мали певні суспільні функції та набували певних художньо-стильових форм.

У період давньої літератури публічний епістолярій був насамперед еталоном риторичного мистецтва. Нова українська література розпочалася не тільки з впровадження народної живої мови в мистецькі тексти, але й використання її для приватного та відкритого листування. Безсумнівний здобуток епістолярію ХІХ ст. – зародження та становлення професійної критики. У численних переписках один з одним письменники висловлювали міркування про творчість, виробляючи в такий спосіб критерії оцінювання власних і чужих текстів. Епістолярій ХХ ст. стає ще більш відкритим, що зумовлено суспільно-політичними обставинами, насамперед прагненням сказати світові правду про злочини тоталітарного режиму. Широке використання епістолярію має й власне мистецький бік – форма листа активно проваджувалася українськими письменниками в художню практику, розвиваючи епістолярну літературу.

Розвиток технологічних комунікацій, здавалося б, поставив під загрозу писемне спілкування особистостей. Але насправді листування набуло нових форм і розгортається в інших площинах.

РОЗДІЛ 3

ВИКОРИСТАННЯ ЕПІСТОЛЯРІЮ В НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ТА ПОЗАШКІЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Біографія письменника крізь призму листування

При вивченні біографії письменника в нагоді вчителеві-словеснику можуть прислужитися листи письменників, автобіографії, щоденники, спогади сучасників, художньо-біографічні твори тощо. Такі матеріали містять чимало важливих відомостей про митця, характеризують його як людину, розкривають життєве і творче кредо, доповнюють знання учнів про стосунки письменника з визначними людьми свого часу.

Використовуючи епістолярій під час вивчення життєпису Т. Шевченка, важливо донести до кожного школяра зміст і настрої думок поета, роздуми над власною долею, пошуки індивідуального шляху в житті, роль і значення друзів. Л. Башманівська радить учителеві підбирати відповідні листи, деякі уривки з них записувати на дошці. «Необхідно, щоб учні усвідомили зміст цих листів. Це можна зробити за допомогою бесіди на з'ясування власної думки з того чи іншого питання, постановки проблемних запитань, самостійного опрацювання епістолярного матеріалу, проведення своєрідного діалогу “лист – учень”. Об'єктом пошукової діяльності учнів на уроці може стати проблема “Життєпис Тараса Шевченка за його листами”. Учитель повинен уміло керувати цим процесом, порадити, який ілюстративний матеріал з епістолярію підібрати до вивчення біографії письменника» [1, с. 259]. Науковиця радить учителеві порекомендувати учням відповідну літературу, попередньо вказати, які листи використати в підготовці до уроку.

Використання епістолярної спадщини на уроках української літератури повинне відповідати віковим особливостям учнів. Бажано залучати відповідні цитати з листів Т. Шевченка у різних класах базової середньої школи. Пропонуємо орієнтовний дидактичний матеріал у вигляді таблиці з добіркою

листів Т. Шевченка відповідно до тем і класів за чинною програмою для загальноосвітніх навчальних закладів.

Клас	Зміст навчального матеріалу. Творчість Т. Шевченка	Рекомендовані листи
5	<p>«За сонцем хмаронька плыве...», «Садок вишневий коло хати...».</p> <p>Степан Васильченко, «В бур'янах» або Оксана Іваненко, «Тарасові шляхи». Україна часів Т. Шевченка. Розповідь про поета, його дитинство (на основі повісті <i>Степана Васильченка або Оксани Іваненко</i>).</p>	<p>До М. Шевченка від 15 листопада 1839 р.: «а все-таки лучше, коли получиш, прочитаєш хоч одно слово рідне. Серце ніби засміється, коли знаєш, що там діється. Так отаке-то, мій голубе, нудно мені стало, що я не знаю, що у вас робиться». «Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Керелівку, та рідню, та бур'яни».</p> <p>Микита Григорович Шевченко – старший брат Т. Шевченка, був стельмахом і теслею. До 1829 р. жили разом, а потім малого Тараса віддали козачком до панського двору у Вільшану. Про Микиту Т. Шевченко згадує в повісті «Княгиня» в епізоді про залізні стовпи.</p>
6	<p>«Думка» («Тече вода в синє море»), «Іван Підкова» (без вступу) Відомості про перебування поета в Петербурзі. Патріотичні мотиви творів Т. Шевченка.</p>	<p>До Г. Квітки-Основ'яненка від 19 лютого 1841 р.: «Я, не вам кажучи, пустився в малярство. Трошки пізенько, а коли, каже, взявся, то вези до краю. Не хочеться, щоб москалі насміялись. Ради цього самого я академію не швидче покину, як через два годи. Через два годи як прочитаєте в якім-</p>

	Зображення історичного минулого.	небудь журналі, що якийсь-то Шевченко намалював картину дуже до ладу! а за таке малювання академія його (мене б то) посилає в Італію в самий Рим».
7	<p>«Мені тринадцятий минало...», «Тополя», «Як умру, то поховайте...».</p> <p>Життєпис поета (вкуп з неволі, навчання в Петербурзькій академії мистецтв, збірка «Кобзар»). Мотив усеперемагаючого життєлюбства, доброти, любові. Зміна емоційного стану незахищеної дитячої душі у великому і складному світі («Мені тринадцятий минало...»). Ідея незнищенності справжнього кохання, краси, вірності («Тополя»). «Як умру, то поховайте...» – твір, що єднає минуле, теперішнє і майбутнє. Історія його написання. Ідея єднання з рідною землею. Мрія про щасливе майбутнє свого народу, віра в нього.</p>	<p>До М. Цертелєва 23 вересня 1844 р.: «Якби мені Бог поміг докончить те, що я тепер зачав, то тойді склав би руки та й у домовину. Було б з мене: не забула б Україна мене мізерного...» .</p> <p>До брата Микити від 15 листопада 1839 р.: «Поклонися усім родичам од мене, а надто дідові, коли живий, здоровий. Скажи, нехай не вмира, швидко побачимось, поцілуй брата Йосипа так, як би я його поцілував, і сестер Катерину, Ярину і Марусю, коли жива, та скажи, будь ласкав, як і де вона живе, чи одягнена, чи обута. Купи їй щонебудь к святкам з оцих грошей, що я тобі посилаю – поки що, а то я буду їй присилать окреме, коли трапляться у мене гроші». У листі йдеться про діда Івана Андрійовича Шевченка, який, як вважають дослідники, був учасником селянського повстання, що мало назву Коліївщина, і розповіді якого стали одним із джерел поеми «Гайдамаки».</p> <p>До брата Микити від 15 листопада 1839 р.: «Так от, бач, живу, учусь, нікому не</p>

		кланяюсь і нікого не боюсь, окрім Бога — велике щастя бути вольним чоловіком, робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить».
8	<p>«Думи мої, думи мої...» (1847), «Ой три шляхи широкії...», «Мені однаково, чи буду...».</p> <p>Життєпис поета (участь у Кирило-Мефодіївському братстві, арешт, перебування в казематі, заслання). Усвідомлення власної місії поета. Роздуми автора про власну долю, долю України, плинність, скороминущість життя людини на землі, про її долю.</p>	<p>До А. Лизогуба від 22 жовтня 1847 р.: «На другий день, як я од вас поїхав, мене арестували в Києві, на десятій — посадили в каземат в Петербурзі, а через три місяці я опинився в Орскої крепости в салдатській сірій шинелі, чи не диво, скажете! Отже воно так. І я тепер точнісінький, як той москаль, щозмальював Кузьма Трохимович панові, що дуже кохався в огородах. От вам і кобзар! позабирав грошики та й шморгнув за Урал до киргиза гуляти. Гуляю! бодай нікому не довелося так гуляти...»</p> <p>Можна зачитувати рядки з листів до В. Рєпніної від 24 жовтня 1847 р. та 14 листопада 1849 р. в перекладі українською.</p>
9	<p>«До Основ'яненка».</p> <p>Геніальний поет, мислитель, пророк національного відродження в Україні. Рання творчість. Перші поетичні твори баладного та елегійного жанрів («Причинна», «Думи мої...»).</p> <p>Оглядове вивчення історичної теми у творчості Кобзаря («Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки»). Вісь неперервності історичного часу («До Основ'яненка»).</p> <p>«Сон» («У всякого своя доля...»). Національна</p>	<p>До А. Лизогуба 22 жовтня 1847 р.: «...Брожу понад Уралом та... ні, не плачу, а щось ще поганше діється зо мною...».</p> <p>До Я. Кухаренка від 26 листопада 1844 р.: «Був я уторік на Україні – був у Межигорського спаса. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями... Заходився оце, вернувшись в Пітер, гравировать і издавать в картинах остатки нашої України».</p> <p>До М. Лазаревського від 20 грудня 1847 р.: «Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія хоч коли-небудь побачить свою</p>

<p>проблематика періоду «Трьох літ». Поема («комедія») «Сон» і тогочасна суспільно-політична дійсність. ... Протистояння імперського режиму і вільнодумної, національно свідомої особистості. Сатиричний характер поеми.</p> <p>«Кавказ». Пристрасний відгук на тогочасну загарбницьку імперську політику. Продовження теми національно-визвольної боротьби. Узагальнена ідея поеми – неприйняття насильства, поневолення людей, осуд загарбницьких воєн.</p> <p>«І мертвим, і живим, і ненарожденним...»</p> <p>Продовження теми «землячків» у посланні. Викриття конформізму значної частини української еліти. Засудження комплексу меншовартості, національного безпам'ятства та байдужості до рідної мови. Критичний перегляд національної історії задля перспективи її кращого майбутнього.</p> <p>«Катерина», «Наймичка», «У наших раї на землі...».</p>	<p>безталанну країну, то благав би господа о смерті.</p> <p>Так Дніпро крутоберегий І надія, брате, Не дають мені в неволі О смерті благати. Іноді так мене нудьга за серце здавить, що (без сорома казка) аж заплачу».</p> <p>До Й. Бодяньського від 6–7 травня 1844 р.: «чи я вам розказував, що я хочу рисовать нашу Україну... Я її нарисую в трьох книгах, в першій будуть види, чи то по красі своїй, чи по історії прикметні, в другій теперішній людський бит, а в третій історію. Три естампи уже готові – “Печерська Київська криниця”, “Судня в селі Рада” і “Дари Богданові й українському народові”».</p> <p>До М. Костомарова від 1 лютого 1847 р.: «Коли б то ви були такі трудящі і добрі, щоб розпитали в університеті (хоть у Глушановського, він усі діла знає), чи я утвержденний при університеті, чи ні».</p> <p>До А. І. Лизогуба від 11 грудня 1847 р.: «Бодай і ворогові моему лютому не довелось так каратись, як я тепер караюсь».</p>
---	---

<p>«Вічна» тема матері й сина. Еволюція жіночого образу у творах Т. Шевченка. Різні типи втілення теми жіночої долі: романтичний («Катерина»), реалістично-побутовий («Наймичка»). Трагедія жінки-матері, боротьба за своє материнство, жорстокість народної моралі («У наших раї на землі...»). Наскрізний ліризм творів Т. Шевченка про жіночу долю.</p> <p>Лірика Т. Шевченка періоду арешту й заслання і після повернення з нього. «Доля», «Росли укупочці, зросли...». Риси автобіографізму в образі ліричного героя. Ностальгія за ідилією родинного життя, висока філософія життя людини на землі.</p> <p>Світле пророцтво поета («Ісаїя. Глава 35»). Художня інтерпретація творів із Книги псалмів, риси її національної своєрідності у Т. Шевченка. Глибока смута пророка занепадом моральності, неправедними діями «сильних світу», пригнічення люду новими, внутрішніми «ворогами». Біблійні реалії в текстах творів. Або «Злоначинающих спина...».</p>	<p>І до всього того треба було ще й занедужать, восени мучив мене ревматизм – а тепер цинга, у мене її зроду не було, а тепер така напала, що аж страшно... Ви питаєте, чи покину я малювання. Рад я його покинуть, так не можна. Я страшно мучуся, бо мені заперщено писать і рисовать. А ночі, ночі! господи, які страшні та довгі! – та ще й у казармах»; «Пришліть ящичок ваш, де є вся справа, альбом чистий і хоч один пензель...».</p> <p>До А. Лизогуба від 7 березня 1848 р.: «Не знаю, чи зраділа б так ненагодована дитина, побачивши матір свою, як я учора, прийнявши подарунок твій щирий, мій єдиний друже, так зрадів, що ще й досі не схаменуся, цілісіньку ніч не спав, розглядав, дивився, перевертав по-тричі, цілюючи всяку фарбочку. І як її не цілувати, не бачивши рік цілий».</p> <p>До Й. Бодянського від 3 січня 1850 р.: «а мені, коли буде твоя ласка, пришли Кониського, добреє зробиш діло, нехай я</p>
--	--

	<p>Біблійні мотиви в поезіях Т. Шевченка періоду після заслання. Молитва як жанр у творчості поета. ...</p>	<p>хоч читатиму про нашу безталанну Україну».</p> <p>До Я. Кухаренка від 1 квітня 1854 р.: «От я, упоравшись в Москві, що мені там треба було, вернувся знову в Київ і тільки що ступив на дніпровський байдак... так з мною таке трапилось, що против ночі не треба б було і розказувать, а то ще, прокляте, присниться. Мене, по правді сказать, риштовали, та посадивши з жандармом на візок, та прямо привезли аж у самий Петербург. Засадил мене в Петропавловську хурдигу та й двері замкнули, я вже думав, що й ключі в Неву закинули. Аж ні. Через півроку вивели мене на світ божий та знову посадили мене на чортопхайку, тільки вже не з жандармом, а з фельд'єгерем, та одвезли аж у Оренбург. А в Оренбурзі, і до прийому не водивши, наділи на мене солдатську зброю, і так з того часу, друже мій єдиний, став я солдатом. Не зробив я, і не думав я, отамане, батьку мій, кому-небудь лихого, а терплю горе і бог знає за що. Така, мабуть,</p>
--	---	---

		<p>уже всім кобзарям погана доля, як і мені недотепному випала. Сьомий рік оце пішов з апреля, як я нужу світом у киргизькім безводнім і безлюднім степу».</p> <p>До А. Лизогуба від 1 лютого 1848 р. з Орської фортеці: «Будемо плакати і радіти, і за все те хвалить милосердного Бога».</p> <p>До С. Гулака-Артемівського від 30 червня 1856 р.: «От що зробила з мене проклятая неволя! трохи-трохи не ідіота. Десятий год не пишу, не рисую і не читаю навіть нічого; а якби ти побачив, меж яким людом верчуся я оці десять літ».</p>
--	--	---

За аналогією можна підібрати епістолярний матеріал до висвітлення біографій багатьох письменників, вивчення творчості яких передбачено шкільною програмою. Звісно, що тут варто зважати на кількість відведених для засвоєння матеріалу годин. Насамперед це стосується перших величин національної літератури, як-от Шевченка, про якого йшлося в цьому контексті вище. У попередньому розділі ми наводили цитати з листів Лесі Українки, що містили її критичні зауваги, так звану епістолярну критику. Такий матеріал може зорієнтувати вчителя та викладача в напрямках його науково-педагогічної діяльності, стати методологічною основою в підготовці спеціальних розвідок. А на заняттях варто використати власне біографічні свідчення, що містяться в листах до рідних і найближчих друзів.

Надзвичайно дорожила Леся Українка перепискою з рідними. «Регулярна родинна кореспонденція була неодмінним атрибутом культури

Косачів, а в ті часи лист взагалі виконував особливу багатогранну функцію. Велика сім'я була у постійних роз'їздах, жила групами в Колодяжному, Києві й Гадячі, а Леся мешкала на трьох континентах – в Європі, в Азії (Кавказ) та Африці (Єгипет)», – кажуть автори книги «Дворянське гніздо Косачів» І. Денисюк і Т. Скрипка [8, с. 130].

У листах до рідних Леся Українка виливала свою душу, вперше показувала свої твори, радилася. Таким є лист до Михайла Косача від 30 травня 1890 р.: «Resurrexi! (Я воскресла! (лат.) – *Ред.*) От і знову беруся здійсмати “сізіфовий камінь” догори!... Позволь при сій нагоді навести тобі цитату з мого нового безнадійно-надійного вірша:

І на гору круту крем'яную
 Буду камінь важенький здійсать
 І, несучи вагу ту страшную,
 Буду пісню веселу співать.
 Я співатиму пісню дзвінкую,
 Розганятиму розпач тяжкий, –
 Може сам на ту гору крутую
 Підійметься мій камінь важкий.

(Таких віршів маю близько десятка. Гай-гай, тем багато, а часу так мало!)» [48, X, с. 58–59].

Леся Українка відверто говорить з братом про своє безталання – страшну хворобу, але в словах її швидше іронія, зневага до фізичної недуги, самокритика: «Та таки й зовсім ледача я стала: пишу маленькі віршики для власної втіхи і розривки, а роботи – жаднісінької! Перекладу – нікотрого [...]. А мої незчислені “теми” – гай-гай, що з ними, бідними сиротами, буде?» [48, X, 59]. І це при тому, що Леся була в дуже тяжкому стані: «більше трьох минут не можу рівно сидіти, ні на що не спершись» [48, X, с. 59].

У цьому ж листі Леся Українка оптимістично запрошує брата в гості: «Ліси наші гомонять, жита наші хвилюють, садки буйно зеленіють, у нас тепер чистий рай!... Ой не втерплю – заспіваю!

Соловейковий спів навесні
 Ллється в гаю, в зеленім розмаю,
 Та пісень тих я чуть не здолаю,
 І весняні квітки запашні
 Не для мене розквітли у гаю.
 Я не бачу весняного раю,
 Тільки співи та квіти ясні,
 Наче казку дивну, пригадаю
 У сні!...» [48, X, с. 61].

Леся Українка не тільки цитувала новостворену поезію, але часом писала листи віршем, як-от, лист до Михайла у квітні 1890 р. Навіть дату вона описала віршем: «Которогось там марта / У 90-й рік! / Сьогодні дням і числам / Я загубила лік» [48, X, с. 54]. Лист-вірш пронизаний гумором, є у ньому самоциткування, письменниця розповідає про роботу над перекладами, розпитує про «Плеяду», журнал «Дзвінок». Лист-вірш має також P. S. та епілог.

Дослідниця мовленнєвого етикету епістолярію Лесі Українки С. Богдан виділяє найважливіші чинники, які формують специфіку листів: фактор адресата і особисті уподобання авторки листів [2]. Дослідниця підкреслює, що «листовне спілкування мало для Лесі Українки насамперед виразно окреслену емоційну й емотивну функції» [2, с. 25]. С. Богдан висловлює «припущення про те, що певною мірою це був стиль і спосіб її духовних контактів із суголосними їй особистостями, а тому, перефразовуючи відому сентенцію Івана Франка, можемо стверджувати, що епістолярні діалоги таки “много важили” для неї» [2, с. 25].

Леся Українка була дуже вимогливою до себе як адресанта. Ось кілька цитат, що підтверджують це: «Прости за малоцікавий лист, але ти знаєш, що я люблю писати листи “настояще”, а тут якраз не можна так» (лист до матері від 24 грудня 1893 р.) [48, X, с. 190]. «Вибачте за нефілософський лист, філософія десь розлетілась по горах і нетрях, може, через якийсь час вернеться» (лист

до М. Драгоманова від 31 липня 1894 р.) [48, X, с. 244]. «Чи хто Вам пише такі листи, як я? Певне, ні, бо я вже прославилась далеко своїми листами, що в них ніколи нема того, що треба. Мама не раз сміється, що я пишу їх, певне, з високості неба чи зо дна моря, але не з сього світу» (лист до О. Кобилянської від 30 січня 1900 р.) [48, XI, с. 162].

Листи Лесі Українки становлять одне з найголовніших джерел дослідження її світогляду, дозволяють заглянути в творчу лабораторію, розкривають таємниці біографії письменниці. Практичне використання листів Лесі Українки подала волинська літераторка та вчителька Ніна Горик (див. додаток).

3.2. Форми і методи застосування епістолярію

Використовувати епістолярну інформацію в освітньому процесі можна різнобічно: при вивченні біографії письменника безпосередньо на уроках, в позакласній та позашкільній діяльності – підготовці рефератів, наукових робіт у МАН, літературно-мистецьких заходах тощо.

Уроки, на яких вивчається біографія письменника, можуть проводитися у різних методичних формах. Розрізняють види лекцій, які практикують під час вивчення біографій письменників. Насамперед – це монологічний виклад матеріалу з застосуванням риторично-публічних прийомів, що посилюють емоційний вплив на здобувачів освіти. Деякі методисти називають таку форму художньою розповіддю. Проте звести всю біографію до такого типу викладу не завжди вдається, та й не завжди потрібно. Методологія як наука вимагає точних дефініцій, і зробити все навчання – від початку до кінця – цікавим чи розважальним не можна. У гонитві за зовнішньою ефектністю часто втрачається науковість і повнота викладу. Важливо, щоб розповідь про письменника була насичена конкретним змістом, щоб матеріал був науково обґрунтованим, цікавим, щоб учні й студенти (майбутні вчителі) активно його сприймали. Іноді трапляється, що слухачі зачаровані, а почуте не лишає ніяких слідів у їх свідомості, бо вони милувалися найперше емоційним викладом.

Ще одним різновидом лекції є монологічна розповідь з широкою постановкою завдань, що активізують мислення учнів. Так, перед вивченням життєвого і творчого шляху І. Франка вчитель може поставити перед дев'ятикласниками завдання простежити, які риси характеру письменника виявляються у його вчинках, які факти переконують нас у його принциповості, громадянській сміливості. Подаючи певні відомості про письменника, викладач має враховувати, наскільки учні знайомі з його життям (із попередніх класів, із переглянутого кінофільму, прочитаної книги, на основі екскурсії до літературно-меморіального музею). На уроці у формі бесіди вчитель вислухає школярів. З-поміж інших форм засвоєння мемуарної інформації широко практикують самостійний аналіз ними епістолярію.

Епістолярну форму варто використати при написанні творів на тему «Лист до улюбленого героя», враховуючи при цьому вікові особливості та рівень підготовки. Наприклад, у 5 класі варто запропонувати написати «Лист улюбленому казковому герою» (<https://dovidka.biz.ua/lyst-do-kazkovoho-heroya-5-klas>), який має відображати ставлення до персонажа, можливо якісь поради. Варіантом творчого завдання епістолярної форми може бути письмова робота: «Дозвольте запитати, авторе...» або «Лист автору від читача».

Широкі можливості використання епістолярію має позакласна й позашкільна робота з літератури у найрізноманітніших формах. Продовжуючи тему біографії І. Франка, звернемо увагу на його листи до коханих жінок. На сьогодні маємо чимало матеріалу, який можна використати у підготовці до літературного вечора, сценізації, читки тощо. Насамперед варто звернутися до листування молодого І. Франка з Ольгою Рошкевич. Брат Ольги Ярослав навчався у Дрогобицькій гімназії разом із Франком, який приїздив до Лолина, щоб допомогти в науці товаришеві. Майбутній письменник закохався в Ольгу вже під час перших відвідин Лолина 1874 р. Їхнє перше взаємне кохання тривало 10 років. Саме До Лолина посилав Франко полум'яні та ніжні слова, що йшли від самого серця. «Ольдзю, Ольдзю, – люба моя, єдина... Я хотів би тільки одного – умерти при тобі, стискаючи твої руки, глядячи на твоє

лице! Більшого щастя не треба мені...» – пише поет у листі до коханої 4 серпня 1878 р. [9].

Однак І. Франко ніколи не зводив кохання лише до сфери особистого. Він визнавав таке приватне життя, яке не суперечило б його громадським ідеалам. З листів ми дізнаємося, що Ольга вимагала від Франка відмовитися від участі в політичній боротьбі, схилила його до спокійного, тихого сімейного життя. Та поет рішуче відкидає таку пропозицію. «Ти не знаєш, кілька важкої боротьби причинили мені тоті слова... Думка, що я для тебе мав би покинути своє переконане, – видавалася мені такою дикою, негідною тебе і мене, що не раз бували хвилі (в тюрмі), коли я насилу відганяв від себе твій образ...». Для Франка кохана людина – це насамперед друг, соратник у боротьбі за кращу долю народу. Відповідаючи Ользі Рошкевич, поет заявляє: «Але тим сміліше можу тепер сказати, що, як колись ми будемо жити разом (а я вірю твердо, що ми будемо жити разом), а ти, приміром, почнеш знов в'язати моє переконане і здержувати мене від зроблення того, що ми велить робити совість, то я перестану тебе любити, покину тебе, не питаючи на жадні побічні згляди... . Головні питання, від котрих може в данім разі залежати сякий або такий поворот в нашім житю, се питання 1) економічні, 2) політичні, 3) релігійні, 4) соціологічні, 5) властиво практичні...». Саме листи дозволять зрозуміти причини змін в особистому житті І. Франка. Його супутницею стала Ольга Хоружинська, яка беззастережно й самовіддано присвятила себе розвитку чоловікового таланту та сім'ї. Методичною допомогою в підготовці заходів на матеріалі листування І. Франка може стати доробок Наталії Тихолоз (і щодо епістолярію, і стосовно педагогічної складової).

Досвідом використання епістолярію на факультативних заняттях і в гуртковій роботі ділиться Н. Петриченко. Вона розділяє етапи такої роботи відповідно до віку здобувачів освіти. Для школярів 5–6 класів видами роботи з епістолярієм можуть бути: ілюстрація в лекції вчителя; проблемне запитання (в лекції, бесіді) та його «перехід» у проблемну ситуацію; самостійне опрацювання епістолярної спадщини (пошук учнями «ілюстративного»

матеріалу; аналіз письменницького листування під керівництвом учителя; самостійна робота над темою тощо). Головними вміннями й навичками, якими оволодівали школярі на цьому етапі, були вміння сприймати (слухати, читати і розуміти) та переповідати. Для школярів 7–8 класів важливо навчитися самостійно працювати з листами (робити виписки, оформляти бібліографію), критично оцінювати прочитане. Засвоєні в попередні роки теоретичні знання узагальнювалися, письменницький епістолярій розглядався як засіб проникнення в духовний світ автора та його героїв, художню тканину твору. Учні цих класів здобували первинні знання з теорії листування (лист-мова, лист-напівдіалог, лист-розмова, лист-визнання). Вироблялися вміння працювати з епістолярієм: залежно від конкретної мети добирати цитати з листів, правильно оформляти виписки, проводити порівняльний аналіз листування й художньої творчості митця. У 9–11 класах учнів повинні переходити до самостійного застосування здобутих знань, умінь і навичок на різних етапах роботи над епістолярним твором [39].

Ефективними формами використання письменницького епістолярію стануть реферати, теми для яких повинні бути посильними і цікавими для школярів, наприклад: «Образ письменника/письменниці за листами». Така робота сприяє розвитку пізнавальних інтересів школярів і розвиває навички дослідницької діяльності. Продовжити такі пошуки здобувачів освіти можна в МАН. Приклад теми учнівської розвідки: «Образ Василя Стефаника за твором “Троянда ритуального болю” С. Процюка та епістолярієм».

Зазначимо, що листи часто стають основою художньо-біографічних текстів, як згаданий вище. Платонічний роман у листах між М. Костомаровим та Аліною Крагельською дав матеріал для повістей Д. Мордовця «Професор Татмиров» та В. Петрова «Аліна і Костомаров»; епістолярні любовні діалоги П. Куліша спонукали до написання романів В. Петрова «Романи Куліша», О. Дорошкевича «Урваний роман». Епістолярій В. Винниченка ліг у сюжет роману С. Процюка «Маски опадають повільно». Барбара Редінг на основі листування М. Коцюбинського та О. Аплаксіної написала роман «Безумці».

Біографічні твори Р. Горака також постали на основі епістолярію: повість-есе «Твого ім'я не вимовлю ніколи» про І. Франка, біографія-есе «Кров на чорній ріллі» про В. Стефаніка.

Зразки епістолярної прози варто використовувати під час підготовки та проведення позакласних і позашкільних заходів, як-от: вікторини, конкурси, літературно-мистецькі вечори, День листа тощо.

Широкі можливості застосування епістолярію в ЗВО при підготовці вчителів-словесників. Окрім того, що листи використовують під підготовці лекцій основних навчальних дисциплін, вони стали матеріалом вибіркового компонент. Зокрема, проф. С. Пилипчук має курс «Про що мовчать листи: епістолярій українських письменників XIX – першої половини XX століття» (Львів, 2023), проф. Н. Колошук із 2016 р. читає курс «Література факту» за програмою магістратури для філологів-україністів ВНУ імені Лесі Українки, окремі теми якого присвячені листуванню.

3.3. Листи в контексті морально-етичних аспектів виховання

Літературний матеріал шкільних програм має потужний виховний потенціал. Насамперед це стосується особистостей, чиї творчість і життя певною мірою визначили націєтворення. В українській історії загалом та в літературі зокрема така участь припала на шістдесятників – покоління інтелігенції з виразною громадянською позицією. Вивчення творів його представників, а також суспільного та мистецького контексту цього феномену передбачено в 11 класі, коли школярі вже мають належні знання з історії та культури, а тому готові до сприйняття світоглядних ідей і мистецьких відкриттів В. Стуса, Ліни Костенко, В. Симоненка, М. Вінграновського, І. Драча, Д. Павличка, Б. Олійника, Гр. Тютюнника (саме ці імена містяться в обов'язковому чи варіативному списках програми). У «Читацькому практикумі» до теми шістдесятництва передбачено знайомство з «Листами до матері з неволі» Валерія Марченка.

Дисидент-правозахисник, літератор, перекладач, журналіст. У своїй

різноаспектній діяльності він відкрито виступав проти русифікації, критикував соціалістичний реалізм у літературі, був учасником Гельсінської групи. Його коротке життя сповнене гідності, а написане ним демонструє відчуття внутрішньої свободи. Серед опублікованого помітне місце посідає книга «Листи до матері з неволі» (Київ, 1994). У посмертному виданні окрім епістолярію розміщено неопубліковані праці. Сьогодні особливо злободенно звучать грікі слова товариша по заслання С. Глузмана, сказані в рік виходу збірки: «Видати б цю книгу масовим накладом, дати в кожному українську школу. І в Криму, і в Луганську... Тоді б і вибори проходили інакше, більш усвідомлено, може. Нема грошей... У країні така непомірна кількість мільйонерів із мільярдерами, особисті літаки, яхти. А на книгу “Листи до матері з неволі” грошей нема» [16].

Наскрізна рубрика шкільної програми з української літератури профільного рівня «Читацький практикум» має на меті розкрити учневі «секрети художньої творчості», виробити навички «прочитання текстів, що належать до різних естетичних систем та різних жанрів. Зокрема й тих, які не є представлені у текстуальному вивченні (щоденники, епістолярій тощо)» [31].

Згадана вище книга листів В. Марченка, наголошено в програмі, покликана не тільки виконати функцію «ключа» до читання епістолярію, а стати свідченням епохи. Проте, листування дисидентів, за висловом М. Коцюбинської, – епістолярні документи «високого болю». Тому вони дають розуміння не тільки конкретного історичного контексту, але насамперед розкривають моральну велич нескореної особистості. Переконані, що «Листи до матері з неволі» В. Марченка мають потужний виховний потенціал, який варто актуалізувати в сучасному освітньо-виховному процесі. З-поміж багатьох морально-етичних аспектів книги зупинимося на основних.

Жага до життя. «...Незбагнено звідки тут беруться сили до життя, – писав В. Марченко матері. – Боротьба за існування в напруженому вигляді, а живлення буквально з повітря» [28, с. 102]. Власна внутрішня сила була чи не єдиним джерелом вітаїстичної енергії. Відома дослідниця М. Коцюбинська

писала: «Листи з табору, передусім така висока ґратована класика, як листи Світличного, Стуса або Вал. Марченка, дають живий матеріал для розуміння утвердження цих людей в екстремальних умовах, в нестерпних буднях, кристалізації їхньої постави, названої Стусом “пряmostояння”» [28, с. 137]

Опубліковані матеріали про життя й діяльність В. Марченка засвідчують його позитивне світосприйняття, про що він сам говорить у листах: «Мій оптимізм, як і раніше, на рівні» [28, с. 73]. У листі до матері від 4 січня 1978 року він розкриває своє бачення діалектики суспільних взаємин, яке бере за життєве кредо: «одне з завдань тих передніх (надлюди, ті, які не здаються за жодних обставин. – *О.К.*) – допомагати решті не втратити надії, не розгубитися від поразки чи поразок. Десь я вичитав, що трансісторичною цінністю є боротьба людини до останку, навіть в умовах цілковитої безнадії. Цікаво і справедливо» [28, с. 271].

Стосунки сина й матері. Духовне єднання, обопільна турбота, моральні цінності – визначальні риси спілкування В. Марченка та його мами, вчительки української мови, доньки відомого історика, який також зазнав репресій свого часу. Ставлення сина до матері проявляється насамперед на рівні звертань: *мамуся; рідна мамочко; дорога матусю; люба матусю; дорогенька; сонечко; любе моє сонечко.* У вітальній поштівці від 7 лютого 1978 року читаємо: «Ти – мій безцінний скарб, світло, що розсіює гнітючу темноту, МАТЕРІЯ добра, яку викликаю в уяві завжди, коли мені сумно чи боляче. Відчувати твої страждання (а я відчуваю їх, навіть якби ти надсилала чистий папір) і бути неспроможним нічим зарадити – синівський тягар не з найлегших» [28, с. 273].

Духовну спорідненість простежуємо в інтуїтивному відчутті один одного: «Хоча тебе не було поруч, я ніколи не залишався сам на сам з бідною. Біоструми чи якісь інші сили давали відчутти: там мамуся, там ти, хто найбільше хвилюється за мене» [28, с. 68]. Розуміючи розпач найріднішої людини, порівнював її з міфічною героїнею: «Попри все, ти не повинна занепадати духом. В житті – все тече, все змінюється. Я, особисто, зараз абсолютно заспокоєний і не хочу, щоб ти вдома скам’яніла від сліз, мов Ніобея» [28, с. 90].

В. Марченко усвідомлював душевний стан матері, неодноразово міркував про відповідальність перед рідними, порівнюючи себе з тими в'язнями сумління, хто мав ще й дружину і дітей.

У сина й матері був надзвичайно міцний родинний зв'язок і, за спостереженням С. Глузмана, справжня дружба. В. Марченко ділився з матір'ю заповітним, радився, довіряв як першому читачеві й критикові. За роки ув'язнення сина Ніна Михайлівна написала сотні листів у найрізноманітніші інстанції, але марно. Це формувало відчуття провини. Схоже переживав і син. Після побачення з матір'ю в КДБ він написав: «Я повернувся до камери і запитав у Бога: навіщо весь цей світ, якщо страждає така людина, як ти? Навіщо тоді існую я, щоб завдавати болю найкоханішій істоті?» [28, с. 254]. І далі: «Я не знаю жодного із своїх друзів, хто б так обожнював матір» [28, с. 254]. Цитований лист від 20 жовтня 1977 року – один із найсильніших в емоційному плані. У ньому В. Марченко не тільки вкотре зізнається матері в любові, але й порушує питання моральності. Він переконаний, що відійти від власних принципів не може, бо ж має в цьому плані взірцевого наставника – маму. Мабуть, єдиний раз син так звертається до матері: «Вчителько, ти ж постійно навчала принциповості, багатьох інших чеснот, з яких складається порядна людина. <...> Ти мала і матимеш сина, котрий, як небагато хто, любив свою маму, котрому та любов, разом із якостями, нею виплеканими, допомагала витримати в найскрутніші хвилини, а також вибороти право називатись людиною» [28, с. 254]

Свідому національну (та й загалом світоглядну) позицію сім'ї В. Марченка функціонери ставили у докір як «недоліки» виховання. Згодом уже син впливав на вироблення в матері духовних цінностей, зокрема навернення до Бога.

Віра. Радянська система, як відомо, заперечувала й у грубих формах забороняла світоглядні прояви своїх громадян, насамперед національні (особливо для українців) та релігійні. У контексті тотального атеїстичного псевдовиховання приходити до віри доводилося самотужки. Коли

Є. Сверстюк чи М. Маринович у дорослому віці поверталися до приглушеного агресивною політикою й давно забутого з дитинства, то В. Марченко прийшов до віри як неофіт. У листі до матері від 23 квітня 1974 р. він пише: «Прикметно, що вперше я почув на Великдень молитви. На свій сором, я навіть не міг до ладу перехреститися». Через рік ділиться враженнями: «Зачитався Біблією – кладезь мудрості. Як багато ще не знаю з основи основ, без чого не обійтися освіченій людині. Але дарма – поступово надолужу» [28, с. 110].

Зміцнення релігійних почувань часто суголосне відкриттям національних скарбів. «Ми дуже урочисто відзначили Святий вечір. Молитва, страви, чай. <...> Потім співали колядки. Вперше почув стільки гарних різноманітних колядок і був зачарований. Співали чоловіки і співали так, що я ще раз переконався: нема нічого кращого над український мелос. Галицькі, волинські, наддніпрянські колядки вражають і широтою тематики і всім-всім» [28, с. 105].

Не зважаючи на недостатню розробленість методології застосування епістолярію та інших еґо-документальних текстів у шкільній практиці, вважаємо, що використання листування знакових постатей української культури має значний освітній та виховний потенціал. Уведені в шкільну програму «Листи до матері з неволі» В. Марченка можна використати не тільки на уроках української літератури, але й у найрізноманітніших позакласних і позашкільних заходах, як-от тематичні вечори, гурткові заняття тощо. У пригоді вчителеві стануть не тільки друковані тексти, але медіаматеріали. Наприклад, в ютубі розміщено програми про В. Марченка (цикли «Історія для дорослих» (<https://www.youtube.com/watch?v=9fWMbll0xl8>) та «Ген українців» (<https://www.youtube.com/watch?v=p0JSjLa80Wg>)). Національна платформа «Всеосвіта» містить методичні матеріали до уроку за епістолярієм В. Марченка (<http://surl.li/rqqrk>).

Взірцем для молоді може стати й сам стиль епістол В. Марченка як до матері, так і до вітчима, сестри, діда. Його визначають такі риси, як щирість, іронічна тональність, дотепний гумор, оригінальні звертання. Дослідниця К. Орел узагальнює: «Епістолярний канон у В. Марченка витриманий на всіх

рівнях: лаконізм, точність викладу теми, незакучерявлена мова. Наступна думка впливає з попередньої, легко в'яжеться специфічною конструкцією речень, що забезпечує плавний перебіг думки, ніби переливання однієї частини тексту в іншу» [37, с. 111]. Варто звернути увагу школярів на освіченість автора «Листів до матері з неволі», його тактовність та емпатію, логічність мислення, оригінальність вислову, відчуття стилю. Високу культуру епістолярного спілкування підтверджує наведений в одному з листів до матері факт: Валерій зізнається, що не все переніс із чорнового варіанту в остаточний.

Добір і методика засвоєння таких явищ української словесності, як «Листи до матері з неволі» В. Марченка сприяє виробленню власної світоглядної позиції, утвердженню принципів загальнолюдської моралі – чесності, справедливості, порядності; вихованню патріотичних почуттів і громадянської свідомості, усвідомленню свободи як незаперечного права людини.

Висновки до розділу 3.

Листування давно й упевнено увійшло в навчальну практику та освітньо-виховний процес.

При підготовці до уроків української літератури епістолярій відіграє роль важливого джерела інформації про біографію письменника, його творчу лабораторію, події літературного життя того часу, в якому жив митець.

У позакласній та позашкільній діяльності використання епістолярію можливе при підготовці рефератів, наукових робіт у МАН, літературно-мистецьких заходах тощо.

У ЗВО листування є необхідною умовою підготовки вчителів-словесників на нормативних і вибіркових навчальних курсах.

ВИСНОВКИ

В українській літературі, як і загалом європейській, лист пройшов тривалий шлях розвитку – від приватного повідомлення до мистецького явища. Найбільше жанровому становленню епістоли посприяли письменники, чия кореспонденція, з одного боку, часто була відкритою, публічною, а з іншого – саме вони вдалися до специфічних форм листа у художній творчості. Чимало листів літераторів чи громадських діячів мають значний виховний потенціал, а подекуди й власне педагогічний зміст.

Дидактична та морально-етична наповненість присутня в листах Г. Сковороди до своїх учнів, насамперед М. Ковалинського, а також Я. Правицького. Кореспонденція філософа та письменника – це не тільки взірці етикету спілкування, але й документи доби розквіту Києво-Могилянської академії, що засвідчують високо інтелектуальну атмосферу цього навчального та культурного закладу.

Кореспонденція XIX ст. започаткувала літературну епістолярну критику, на основі якої постала власне професійна. У листах першорядних представників українського письменства Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, М. Драгоманова, Олени Пчілки, Лесі Українки, О. Маковея, О. Кобилянської, А. Кримського розгорталася картина становлення національної літератури та формувалися критеріїв художньої творчості.

Критичний дискурс письменницького епістолярію продовжився й у XX ст. Можна простежити періоди та визначальні ідейно-змістові доміанти в епістолярній критиці, зокрема модерністський та доби соцреалізму із вирізненням явища шістдесятництва. Письменники-модерністи висунули критерії словесно-образної майстерності, як згодом розвинули в нових умовах шістдесятники, зокрема Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, В. Стус та інші. Упродовж XX ст. в умовах цензури функції епістолярію зросли від приватного повідомлення до фактору культурно-мистецького та політичного життя нації.

Варто наголосити на проблемі розрізнення в шкільній практиці листа як документа та художнього прийому. Використання форми листа в українському письменстві має давні й тривалі традиції – від «Повчання дітям Володимира Мономаха», через полемічні послання Івана Вишенського до жанрового розмаїття епістолярної літератури у XIX–XX ст. у творах Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Рильського, П. Тичини, І. Драча, Ліни Костенко, С. Жадана. Певні тексти такого типу увійшли в обов'язкову програму вивчення, інші можна залучити в позакласній та позашкільній роботі.

Важливими критеріями відбору епістол є не тільки пізнавальне й виховне значення, а й вимоги шкільної програми, вікові особливості здобувачів освіти.

У навчальній практиці використання листів актуальне насамперед у підготовці до уроків, присвячених вивченню біографії письменника. Головна мета цитування кореспонденції – оживити персоналію митця, викликати інтерес до його особистості. Учителеві варто добирати виразні факти, яскраві події з життя письменника, використовуючи при цьому традиційні та інноваційні методи та прийоми.

Ефективне використання епістолярію в навчально-виховному процесі можливе за умов системного підходу: засвоєння здобувачами освіти літературознавчих понять, вироблення практичних навичок роботи з текстами різного стилю, вміння діяти самостійно та в команді, працювати в класі та поза ним, дотримання принципів наступності й перспективності, застосування активних форм і методів навчання, які сприяють формуванню особистісного ставлення до прочитаного (коментоване та повільне читання, дискусія, пошукова робота тощо), використання листів на всіх етапах роботи над монографічною темою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Башманівська Л. Епістолярій Тараса Шевченка як об'єкт пошукового дослідження під час вивчення життєпису. *Волинь – Житомиричина: іст.-філол. зб. з регіон. проблем*. Житомир, 2010. № 21. С. 258–266.
2. Богдан С. Епістолярна комунікація Лесі Українки крізь призму її автокоментарів. *Лінгвостилістичні студії*. 2014. Вип. 1. С. 23–40.
3. Бондаренко Г. Листи Григорія Сковороди в контексті літератури українського бароко. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. 2021. № 51. Т. 2. С. 20–22.
4. Бронзенко І. Індивідуалізація письменницької постаті на уроках української літератури: напрямки вирішення проблеми. *Нова педагогічна думка*. 2017. № 3 (91). С. 39–42.
5. Вашків Л. Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі. Тернопіль: Поліграфіст, 1998. 134 с.
6. Галич О. Письменницькі мемуари в школі. Луганськ: Знання, 2001. 146 с.
7. Горик Н. Тематичні розробки уроків з української літератури. 10 клас. Посібник для вчителя. Київ: Освіта, 2002. 350 с.
8. Денисюк І., Скрипка Т. Дворянське гніздо Косачів. Львів: Академічний експрес, 1999. 268 с.
9. Енциклопедія життя і творчості Івана Франка [Електронний ресурс] / Микола Жарких. URL: <http://www.i-franko.name/>
10. Зіновська А.М. Український письменницький епістолярій: типологія відкритого листування: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. – українська література. Київ, 2008. 20 с.
11. Заболотна Т. В. Епістолярна спадщина В. Винниченка: адресування і стиль: дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 189 с.

12. Зарицька Л. Деякі теоретичні питання епістолярного жанру. *Українське літературознавство: міжвідомчий науковий збірник*. 2010. № 69. С. 76–84.
13. Зарицька Л. Жанрово-стильові особливості епістолярію Івана Франка (на матеріалі інтимного листування): дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. – українська література. Львів, 2011.
14. Ільків А. Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Автореферат дис. ... доктора філол. наук: 10.01.01 – українська література. Київ, 2016. 43 с.
15. Ільків А. Інтимний епістолярій українських письменників другої половини ХІХ – початку ХХ століття (жанрові аспекти). *Слово і час*. 2016. № 4. С. 26–34.
16. Качкан А. Валерій Марченко. Скарали на смерть за протидію русифікації. <https://www.radiosvoboda.org/a/28133694.html>
17. Колошук Н. Нефікційна проза Навчальний посібник для закладів вищої освіти. Київ: Каравела, 2021. 332 с.
18. Коцюбинська М. Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість. Київ: Дух і літера, 2009. 584 с.
19. Коцюбинська М. Мої обрії: В 2 т. Т. 2. Київ: Дух і літера, 2004. 386 с.
20. Кочерга С. Письменницький епістолярій: навчальний посібник. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 220 с.
21. Кузьменко В. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х років ХХ ст. Київ, 1998. 305 с.
22. Ленець К. «Друже мій єдиний» (Початкова формула-звертання у листах Т.Шевченка). *Урок української*. 2003. № 8–9. С. 31–33.
23. Ляхова Ж. За рядками листів Тараса Шевченка. Київ: Дніпро, 1984. 134 с.
24. Ляхова Ж. Історія української епістології: дослідження та видання епістолярної спадщини. *Слово і час*. 2006. № 6. С. 70– 81.

25. Мазоха Г. Відлуння епохи: письменницький епістолярій другої половини ХХ ст.: науково-документальне видання. Київ: Міленіум, 2006. 184 с.
26. Мазоха Г. Епістолярій митців діаспори як реалізація їх світоглядних та естетичних позицій. *Закарпатські філологічні студії*. 2022. № 21, т. 2. С. 202–207.
27. Мазоха Г. Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярію другої половини ХХ століття: автореф. дис. ... доктора філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література». Київ, 2007. 36 с.
28. Марченко В. Листи до матері з неволі. Київ: Фондація ім. О. Ольжича, 1994. 500 с.
29. Ми є. Були. І будем Ми!: Виховання національної свідомості учнів засобами художньої літератури: навчально-методичний посібник / за ред. Н. Волошиної. Київ: Ленвіт, 2003. 215 с.
30. Морозова Л. Письменницький епістолярій у системі літературних жанрів: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06 – теорія літератури. Горлівка, 2006. 223 с.
31. Навчальна програма з української літератури для 10–11 класів (профільний рівень). <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>
32. Навчальна програма з української літератури для 5–9 класів. <http://surl.li/vhgtwf>
33. Назарук М. Українська епістолярна проза кінця ХVI – початку ХVII ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / НАН України, Ін-т літератури ім. Т.Г.Шевченка. Київ, 1994. 192 с.
34. Наукові основи методики літератури. Навчально-методичний посібник / За редакцією Н. Волошиної. Київ: Ленвіт, 2002. 344 с.

35. Нога Г. Листи Григорія Сковороди. Особистісне в контексті універсального. *Studia Polsko-Ukraińskie* 9. С. 107–121. DOI: <https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.7>
36. Овдійчук Л. Вивчення життєпису письменника на уроках літератури (естетичний аспект). *Українська література*. 2013. № 11. С. 17–20.
37. Орел К. Епістолярій як вияв ідіостилію Валерія Марченка. *Вісник СумДУ. Серія «Філологія»*. 2007. № 1, т. 1. С. 108–112.
38. Петриченко Н. «До вас душею та серцем прихильний»: Методика використання епістолярних матеріалів у середній школі. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2003. № 6. С. 76
39. Петриченко Н. Г. Методика використання епістолярних матеріалів у процесі вивчення української літератури: автореф. дис. ... канд. пед. н.: 13.00.02. Київ, 2003. 18 с.
40. Рарицький О. Партитури тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятників) друк. Київ: Смолоскип, 2016. 488 с.
41. Ротач П. Іван Котляревський у листуванні. Опішне: Українське Народознавство, 1994. 336 с.
42. Саркісова І. Зародження та розвиток письменницького епістолярію в українській літературі. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Філологія»*. 2021. Вип. 47. С. 165–170.
43. Святовець В. Епістолярна спадщина Лесі Українки: Листи в контексті художньої творчості. Київ: Вища школа, 1981. 183 с.
44. Семенюк О. Типологія письменницького епістолярію: наукова рецепція теоретичних стратегій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. 2018. № 35. Том. 1. С. 79–82.

45. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за редакцією проф. Л. Ушкалова. Харків–Едмонт–Торонто: Майдан: Видавництво Канадського інституту українських студій, 2011. 1400 с.
46. Токмань Г. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція. Автореф. дис. ... д. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2002. 42 с.
47. Токмань Г. Методика навчання української літератури в середній школі. Підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2012. 312 с.
48. Українка Леся. Зібрання творів в 12 томах Київ: Наукова думка, 1975-1979.
49. Шевченко Т. Зібрання творів у шести томах. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev.htm>
50. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах. *Шерех Юрій. Вибрані праці. Літературознавство*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 180–221.

За матеріалами посібника Ніни Горик
«Тематичні розробки уроків з української літератури» (Київ, 2002)

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Тема. Леся Українка – геніальна дочка українського народу. (1 год)

Мета: поглибити знання учнів про Лесю Українку як людину, митця, громадянина.

Бажано, щоб до уроку учні самостійно опрацювали статтю підручника, склали хронологічну таблицю життя і творчості письменниці. Під час уроку вчитель підготує виставку творів поетеси, використає на уроці фотографії родини Косачів, друзів Лесі \Українки, інші документи епохи.

Є в нашій літературі імена, що не потребують ні пишних шат красномовності, ані високих означень та епітетів. Бо вони входять у свідомість кожного з нас змалечку, як голос матері, як сонячне світло, як подих рідних просторів. До них належить ім'я безсмертної поетеси, нареченої іменем своєї землі, – Леся Українка.

Бесіду з учнями пропонуємо провести за запитаннями:

Що в біографії письменниці вас найбільше вразило і схвилювало? Які біографічні твори про Лесю ви читали? Що з них вам запам'яталося?

Чи бували ви в музеях Лесі Українки? Якщо так, висловіть свої враження. (Якщо учні не відвідували музеїв поетеси, то Про них коротко розповість учитель, продемонструє фотоматеріали експозицій, заохотить десятикласників побувати там.)

У ваших зошитах – хронологія життя і творчості письменниці, про яку Іван Франко сказав: «Від часу Шевченкового «поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такого сильного, гарячого Та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хорої дівчини» (цитата записана на дошці). Цікавим і важливим для нас є ще одне Франкове зізнання: «Україна, на наш погляд, нині не має поета, щоб міг силою і різносторонністю свого таланту зрівнятися з Лесею Українкою».

Радянська критика формувала у свідомості кількох поколінь образ поетеси однобоко – як революціонерки, що закликала народ до боротьби проти самодержавства. При цьому використовувалася оцінка Лесі Франком («чи не самотній чоловік на всю соборну Україну»). Великий Каменярь мав на увазі енергію боротьби, силу волі й порив до дії, якими пройняті твори Лесі. Але ж він помічав і ніжність, ліризм її поетичного слова. Уважне ознайомлення з творами поетеси, глибоке прочитання їх переконує нас у правдивості суджень

і Франка, і талановитого поета та літературознавця ХХ століття Миколи Зерова про те, що «з усім ліризмом своїх по чувань, з усією напруженістю волі, з усім своїм культом нелюдської сили і мужніх чеснот, Леся Українка скрізь і всюди у своїй поезії застається жінкою... вона тим і сильна, тим і займає свою власну постать в історії українського слова, що завжди поєднувала її собі пристрасті, Прометеевим огнем поійняті пориви з нотами ніжності й саможертви»¹.

Так, Леся – борець, мислитель, філософ, геніальний митець, справжній патріот і водночас жінка, що мала світлу й ніжну душу, вміла дружити й любити! (І не втрачала оптимізму та почуття гумору навіть тоді; коли знемагала від болю. Ті, хто знав її в житті, високо цінували за талант і надзвичайну людяність,

Ніхто не може правдивіше розповісти про Лесю Українку, ніж родичі, друзі, знайомі... Отож час запросити до слова сучасників поетеси. Для розуміння постаті митця безцінним скарбом є і його епістолярна спадщина.

Учитель заздалегідь роздасть учням «ролі» сучасників і уривки з їхніх спогадів про Лесю Українку, Учні підготуються до виразного, емоційного, проникливого читання. Словесник керуватиме цим дійством і при потребі коментуватиме.

Як людина і як митець Леся була дітям Волині. У Звягелі вона народилась, у Луцьку написала свій перший вірш, а Ковельщина, куди родина Косачів ті переїхала в 1881 році, заповонила їй душу природою, людьми й піснями, наснажила на написання величині «Лісової пісні». Тут же Леся записала більше двохсот народних пісень, пізніше виданих у збірниках.

О л ь г а К о с а ч-К р и в и н ю к (сестра Лесі). Ми, діти, так органічно зрослися зо всім колодяженсько-полісько-волинським, що уважали себе тоді й потім усе життя не за чернігівців, як батько, не за полтавців, як мати, а за волиняків-поліщуків².

Що означала для Лесі родина?.. Мати Ольга Петрівна Косач-Драгоманова – відома письменниця і громадський діяч (Олена Пчілка). Батько Петро Антонович Косач – юрист за освітою, людина прогресивних поглядів, знавець світової літератури. В сім'ї виховувалося шестеро дітей, яких єднали любов, дружба, спільні духовні інтереси. Леся – друга дитини в сім'ї, на півтора року молодша за Михайла (Мишу, Михася), якого Леся дуже любила, на шість років старша за Ольгу (Лілію, Лілечку...) – найулюбленішу сестру. Появу кожної меншої дитини тут і зустрічали з утіхою й радістю.

¹ З е р о в М. Твори: У 2 т. Київ 1990. Т. 2. С. 376.

² Спогади про Лесю Українку. Київ, 1971. С. 37. (Далі будемо посилатися на це видання, вказуючи лише сторінки.)

Поміж дітьми Косачів завжди панували взаємопідтримка і взаємодопомога. А все починалося з дитячих ігор, сповнених веселої вигадки і посильної праці. Дуже часто це було перевтілення в казкових, літературних та історичних персонажів, організація свят, вистав – з музикою, костюмами, декораціями,) ляльковими героями. Ставили навіть опери – «Коза-дереза», «Зима і весна», «Пан Коцький», музику до »псих створив Микола Лисенко. Такі інтелектуальні і Ігри особливо вдавалися тоді, коли до дітей Косачів приєднувалися діти Старицьких і Лисенків, яких Леся називала «Лисинчатами». Родини славетних українських митців щиро дружили і «хоч не були рідні по крові, але по душі були рідніші рідних» (Л. Старицька-Черняхівська). У такій атмосфері мужніли душа й інтелект Лесі.

Л ю д м и л а С т а р и ц ь к а - Ч е р н я х і в с ь к а (подруга дитячих та юнацьких літ). В наших обох родинх Старицьких і Косачів панував особливий літературний дух; тому, хто мав хоч іскру таланту, не писати тут було цілком неможливо. Тут завжди писали, розбирали твори, читали їх, видавали збірники і взагалі жили в осередку громадських і літературних інтересів (с. 399).

О с т а п Л и с е н к о (син Миколи Лисенка). Леся, наші Леся! Здається, зовсім недавно прибігала вона до нас, вигадувала для «Лисенкової малечі» такі ігри, від яких ходором ходив увесь дім. Мила сусідка, перша царівна дитячих мрій і наш перший режисер (с. 291).

Леся змалечку була незвичайною дитиною.

О л ь г а К о с а ч - К р и в и н ю к : У 4 роки вона вже зовсім справно читала... Найлюбішими книжками малих Лесі й Миші були томи трудів Чубинського з казками та піснями, сербські народні думи й пісні в українським перекладі, міфи стародавніх греків та ще книжка про подорожі різних славних мандрівників. Ті книжки вони знали мало не напам'ять...

Крім читання й забав, робили вони літом і «поважну» роботу, бо завжди мали свій квітник і город, що самі обробляли та доглядали. Леся зовсім маленькою, в 6 років, навчилася шити й вишивати, літом з трави робила прехороших зелених «мавок», убираючи їх в одержу з листу та квіток (с. 42, 43).

А ще ця білява дівчинка любила співати й танцювати, була від природи дуже музикальною, швидко освоїла фортепіано, вчилася малювати.

О л е н а П ч і л к а (з листа до М. Драгоманова від 29 жовтня 1885 р.) Леся прекрасна дитина, така без кінця доббряча, поблажлива до всіх. Дуже здібна, як до науки, так і до мистецтва. Вона цілком дуже добре, не попанянському грає на фортепіано, особливо українське. Грає й інші речі. І це ж

тільки одну зиму бравши уроки музики. Леся пише вірші і цілком незле володіє віршем. Може, колись стане справжньою поеткою (с. 57).

Ольга Косач-Кривинюк. Зо всіх нас шістьох дітей Леся найбільше була подібна до батька і вродою, і вдачею.. Такі самі риси обличчя, барва очей і волосся, як у батька, так само середній зріст, така ж постать, така сама тендітність, Вдачею ж вони обоє однаково були лагідні і добрі безмежно, однаково обоє бували здатні страшенно скипіти, коли їх діймали чимсь особливо для них дошкульним. Обоє були надзвичайно стримані, терплячі та витривалі, з виключною силою волі. Обоє були бездоганно принципові люди: для любих людей чи справ могли поступитися багато чим, могли бути дуже поблажливими, але я не можу собі уявити тої людини, тої справи, взагалі тої сили, що могла б примусити батька чи Лесю зробити щось, що вони вважали за непорядне, нечесне...

Обоє вони, і батько, і Леся, були однаково делікатні у відносинах з людьми, намагаючись нікого собою не затруднити. Терплячи самі біль, чи жаль, чи горе, намагалися не журити інших тими своїми почуваннями і тлумили їх у собі з якоюсь нелюдською силою...

Була в батька й Лесі ще одна спільна, надзвичайно цінна риса: вони на диво високо цінували людську гідність у всякої Людини, хоч би у найменшої дитини, і завжди поводитись так, щоб не образати, не принижувати тої гідності... (с. 32, 33).

Мати не лише сприяла загальній та літературній освіті Лесі, а й була першим критиком її творів, плекала юний талант. Викладач Луцького педагогічного Інституту Володимир Покальчук, який записав спогади волинян, а також зустрічався з уже літньою Ольгою Петрівною Косач, дійшов висновку, що вона була «вольова, енергійна, може, трохи навіть деспотична людина. У родині вона давала свій певний тон, стиль... Леся писала вірші, і цим безпосередньо керувала мати, виявляючи велику вимогливість, примушуючи доньку знову й знову переробляти свої поетичні твори» (с. 106). Але Ольга Петрівна була не лише надзвичайно вимогливим учителем доньки, а й безмежно люблячою матір'ю. Вона була поряд зі своєю дочкою в найсвітліші і в найтяжчі моменти її життя, і в її смертний час. Донька платила їй сердечністю й любов'ю. Свідчення цього – листи.

Були, правда, деякі розходження в поглядах. Але це неважко пояснити: мати й дочка – дві великі письменниці, які належали до різних поколінь...

Серед найближчих людей, які збагачували душу і розум Лесі, був і її дядько, брат Олени Пчілки – Михайло Драгоманов. З п'ятирічного віку Леся листувалася з ним. Пізніше дядько став для дівчини і консультантом з гуманітарних наук, і найавторитетнішим критиком та порадиником.

«Відповідно до поради Драгоманова і по джерелах, присланих ним, Леся Українка в роках 1890–1891 зложила курс «Стародавньої історії східних народів», – свідчила Ольга Кривинюк.

Драгоманова Леся вважала своїм учителем, шанувала як талановитого вченого і знавця літератури, не раз просила дядька висловити відверту думку про її твори. Себе ж Леся почувала його духовною дитиною, недарма Володимир Погребенник називає Лесю «драгоманівкою». Відвідуючи Михайла Петровича у Софії 1895 року, вона вивчає мови, поглиблює свою обізнаність з історії, літератури, тішиться можливістю працювати в дядьковій бібліотеці. Проте Драгоманов був уже смертельно хворий, помер, до речі, на руках у Лесі, коли нікого з рідних не було вдома. Смерть любого дядька тяжко вразила її, але вона знайшла в собі сили не розгубитися і допомогти осиротілій родині. А матері написала в листі, що Ми хайло Петрович навчив її боротися з долею і терпіти лихо.

Сорок два роки прожила поетеса. Це надзвичайно мало! Але якщо згадати, що тридцять з них воно «провадила війну» із сухотами, терпіла тяжкі операції, виборювала собі рік за роком повноцінне життя, — то це таки немало. Тільки оптимізм, сила духу, витривалість і природна активність, презирство до бездіяльності допомогли Лесі відвоювати той недовгий вік, та ще й так багато зробити!

О к с а н а С т а р и ц ь к а-С т е ш е н к о (*подруга дитячих і юнацьких літ*). Леся ж була надзвичайно терпляча і до фізичних страждань. Пригадую, як колись прийшла до неї... випадково натрапила саме в той час, коли проф. Сапежко зробив Лесі укол в ногу. Це надзвичайно болюча операція. Але Леся без анестезії переносила її стоїчно. Проф. Сапежко говорив, що такого витривалого пацієнта він не зустрічав:

– У мене при такій операції пацієнти-мужчини ведмедем ревуть, а тут тендітна жінка зціпила зуби і мовчить (с. 326).

Через хворобу вона змушена була покинути навчання у школі (дві зими вчилася з учителями), але самоосвіта, великий інтерес до науки допомогли їй стати однією з найосвіченіших жінок світу.

О л ь г а К о с а ч-К р и в и н ю к. Всю ту освіту Леся здобула собі сама завдяки своїй великій охоті до науки та своїй надзвичайно сильній, меткій вдачі, якими вона не раз перемагала муку болю, муку туги й жалю, що так смутно минають її дитячі й юнацькі літа, і, часто й лежачи, читала, читала і вчилася тим читанням безперестанку все життя (с. 43, 44).

О к с а н а С т а р и ц ь к а-С т е ш е н к о. Яскраво постає в пам'яті 1893 рік... Цю зиму Леся прожила у Києві, і ми з нею часто бачилися... Леся саме в той час студіювали англійську мову. Вона була надзвичайно здібна до

вивчення іноземних мов. Тоді Леся вже володіла німецькою і французькою мовами, непогано знала латинь та грецьку. Між іншим, вона робила підрядковий переклад Гомера для матері, коли та бралася перекладати його (с. 324).

М и х а й л о П а в л и к (*відомий літературознавець і фольклорист*). (З листа до М. Драгоманова 6 лютого 1891 року.) ...Леся так просто ошоломила мене своїм образованием та тонким розумом. Я думав, що вона тільки в крузі своїх поезій, пж воно далеко не так. На свій вік це геніальна жінка... Ми говорили з нею дуже довго, і в кожному її слові я бачив розум та глибоке розуміння поезії, освіти та людського життя (с 130).

У Києві, куди особливо часто наїжджали Косачі в 90-х роках, молодь збиралася вечорами в гуртках «Література», а потім – «Плеяда». Леся ніколи не цуралася товариства, навпаки, охоче брала участь у всіх молодіжних зібраннях. Там звучали й обговорювалися власні твори, проводилися літературні конкурси, народжувалися видавничі проекти та інші творчі ідеї. Дивовижним задумом плеядівців було видати українською мовою серію кращих зразків світової літератури у власних перекладах.

О к с а н а С т а р и ц ь к а - С т е ш е н к о. Коли між нами бувала Леся, то вона завжди притягала до себе увагу й займала центральне місце. В той час вона вже перенесла одну операцію, на лівій руці носила мітенку і ходила з паличкою. Поки Леся сиділа мовчки, зовнішність її не приваблювала, але досить було їй чимсь запалитися, як вона робилася надзвичайно привабливою. Леся мала чудові сірі променисті очі; вони випромінювали з себе таку силу ясного розуму, що все обличчя сяяло внутрішньою красою.

Не лише на «літературних» вечорах, а й у нашому інтимному колі ми часто зачитували свої твори. Найбільший успіх, звичайно, мали Лесині твори.

А р і а д н а Т р у ш (*дочка Михайла Драгоманова, двоюрідна сестра Лесі*). Лесю уявляють дуже «мужеською», але вона відзначалася великою жіночністю. Леся любила одягатися. Одягалася гарно, але скромно, любила гарні блузки. На лівій руці носила чорну рукавичку. Ходила Леся рівно, але з паличкою, а в кімнаті перебувала у напівлежачому стані.

Л ю д м и л а С т а р и ц ь к а - Ч е р н я х і в с ь к а. Так точилося Лесине життя серед старших і молодших товаришів, серед горя й турбот, серед думок і мрій, і пісень.

У той час (1896–1897 роки) заклалося в Києві літературно-артистичне товариство. Се Товариство було російське, але давало нам можливість і нагоду виявити наше життя. Мов та Лисичка в казці, почали ми примощуватись потроху до товариства, лапку по лапці, а нарешті й зовсім розташувалися на возі... У всіх заходах, як і в іншій громадській роботі, і Леся брала велику

участь, незважаючи на те, що здоров'я гіршало знову, що й ходити без палки вона не могла (с. 406).

В с е в о л о д Ч а г о в е ц ь (*журналіст і літературний і критик*). Це було 7 жовтня 1899 року в Києві в концертному залі Літературно-артистичного товариства (...) На кафедрі стояла змучена недугою 28-літня дівчина, яка кидала в аудиторію ідеї і мислі, гідні голови мудреця і філософа.

Вона виявила таке багатство всесторонньої культури, котрому позаздрив би усякий професор. Вона цитувала Бодлер і Кардуччі, Леопарді і Шекспіра, Бернса і Барб'є, посилалась на Льва Толстого і Верлена, не забуваючи й рідного Шевченка. Вона називала твори світової культури і світового мистецтва, начебто в її робочій кімнаті були зібрані скарби музеїв світу.

Історію і долю народів вона освітлювала так, начебто ідеї історичного матеріалізму були їй глибоко відомі...

Але історик, мислитель і філософ-соціолог не заглушали в ній поета, котрий легко і віртуозно пропонував увазі слухачів вірші любимої Ади Негрі в перекладі, що вартий оригіналу:

Ми слухали з глибоким хвилюванням. Незважаючи на тихий голос, слово Лесі Українки дихало великою внутрішньою експресією і переконливістю. На кінець доповіді хворобливий рум'янець, що окрашував воскове обличчя, говорив за те, що фізичні сили доповідача почали підупадати. А думка, міцна, сильна, образна, продовжувала бити джерелом. Дружні аплодисменти і букети осінніх квітів були виявом почуттів, пережитих вдячною аудиторією (...)

Цей виступ української поетеси російською мовою був викликом тим наклепникам, що запевняли усно, і письмово, і явно «доносительно», що українська ідея – це сепаратизм, що українські діячі мають непримириму ворожнечу і до російського народу, і до його культури й мови (с. 297, 298).

Л ю д м и л а С т а р и ц ь к а - Ч е р н я х і в с ь к а . А і тим часом, поки Леся працювала поруч з дужими у всіх цих літературних і громадських справах і писала свої хороші речі, і хвороба підточувала її здоров'я. (...) Лікарі визнали неодмінно потрібного операцію. Ся операція була дуже небезпечна для життя, але Леся без вагання зважилася на неї. Почали лагодитись до від'їзду в Берлін. Ні страху, ні турботи, ні суму не виявляла вона – говорила все про свої літературні праці, наче доручала їх (с. 408, 409).

Л е с я (з листа до М. Павлика 3 лютого 1899 року. Берлін). Шановний друже! Привіт Вам з Німеччини!.. Хутко тиждень, як я в Берліні, а досі не написала Вам, бо настрої листам не сприяв. Тільки сьогодні даний мені вирок від Бергмана, і то не абсолютний. В неділю (5.II) мене захлороформують і спробують силоміць виправити мені хронічне звихнення и нозі, а як того не

вдається зробити, то зараз же, в ту мить, будуть оперувати, виріжуть, що там уже слід... Однак біда бідою, а діло ділом... Згодом подумаю і про одно видання своїх віршів, і багато про що, тепер же, здається, краще ні про що не думати, а так собі ждати слухного часу...

Одно прохання: не кажіть знайомим, що зо мною зле діється, бо ... там люблять зарані некрологи писати. Мені-то, – кажу щиро, – од таких некрологів ні зле, ні добре, але на близьких до мене людей вони роблять погане враження.

Операція була важкою, але скінчилася добре, і здоров'я Лесине покращилося. У цей час почалася дружба Лесі Українки з Ольгою Кобилянською, яка тривала до кінця Лесиноного життя, живила серця обох великих письменниць добротою і теплотою, взаємно збагачувала. Здавалося, лихо тепер хоч ненадовго зійде з її дороги. Але в 1900 – на початку 1901 року Ларисі Петрівні довелося пережити одну з найтяжчих своїх життєвих драм, а точніше, справжню трагедію серця... Лесин коханий – Сергій Мержинський – поволі згасав у Мінську від сухот. Сама нездорова, ледве поправивши своє хитке здоров'я після берлінської операції, вона всупереч волі батьків їде до Мінська, щоб у найважчий час бути біля «дорогого друга». Яку силу волі треба мати, щоб узяти на свої руки догляд за тяжко хворим чоловіком, піклуватися, втішати... і писати листи від його імені іншій жінці, котру він любив! Прочитайте книжку Івана Драча «Іду до тебе» – жагучу розповідь про трагічне кохання великої поетеси.

Страшні часи і дні чекання кінця... Рятувала робота. Біля постелі Мержинського Леся писала. З цього полум'я горя і нерозділеної любові вона винесла одну з найкращих своїх драм – «Одержима». У січні Сергія Мержинського поховали. Поруч з Лесею за домовиною йшов сестрин чоловік – Михайло Кривинюк, який приїхав підтримати її.

Через півроку вона пише лист до М. Павлика: «Я була взагалі така пририта, що просто боялась озиватися до людей, аби їм не завдавати смутку... Ся зима була для мене дуже тяжка, я була півроку в моральному пеклі, а два місяці були такі, що справді не знаю, як я їх витримала... Се була страшна трагедія, не кождий може таке витримати. Я витримала... але не без наслідків: маю загострення гістерії та анемії, її до того ще і якийсь катар в грудях...»

Виснажувала не тільки хвороба, а й мандрівки її далекі краї з сухим і теплим кліматом – у Крим, на Кавказ, у Болгарію, Єгипет, Італію, на уславлені курорти Німеччини, Австрії...

Л ю д м и л а С т а р и ц ь к а - Ч е р н я х і в с ь к а . О життя – се вже була рвуча боротьба зі смертю, літом – на Кавказі, зимою – в Єгипті. Спочатку се було ще не дуже тяжко, а чим далі, тим тяжчі ставали для неї сі подорожі.

Проте Єгипет добре підживляв Лесю, і родина її робила все можливе, щоб Леся кожного року їздила туди.

Між нападами хвороб була напружена письменницька праця – поетична творчість, переклади, випробування себе в різних жанрах... Друкувалася в галицьких часописах, співробітничала з петербурзьким журналом «Жизнь», що давало їй певний літературний заробіток. Одна за одною з'являлися драматичні поеми — «Кассандра», «В катакомбах», «У пущі», «На полі крові»... Останнє десятиліття її життя було особливо плідним на творчі здобутки і важким у змаганні з хворобою. Фізичні сили зраджували, але дух не слабшав. Дослідник творчості Лесі Українки Анатоль Костенко пише, що в її невмирущих драмах «втілено титанічний дух, велетенський розмах думки, найпекучіші віковічні проблеми людства! Та й це не була ще вершина поетеси, а тільки шлях, що він до неї, шлях, перерваний зрадливою смертю»³.

Леся Українка не терпіла бездіяльності, пасивності, уважно стежила за розвитком суспільно-політичних рухів, «своєю єдиною зброєю» – словом – протестувала проти імперської політики російського царизму. Як людина прогресивна, вона перебувала під пильною увагою царської охорони, а одного разу, в 1907 році, після обшуку київської квартири Косачів, її разом із сестрою Ольгою заарештували, забравши цілу в'язку книжок. Як потім виявилось, цієї ночі були повальні арешти українських Інтелігентів, спровоковані чорносотенною газетою «Киевлянин». Сестер зранку відпустили, взявши підписку про невиїзд з Києва, однак недремне око «архангелів» (так іронічно називали жандармів) супроводжувало Лесю аж до вічного спочинку.

Полум'яне, закличне слово поетеси з особливим інтересом сприймала молодь. їдучи до Італії, в 1901 році Леся Українка зупинялась у с. Криворівні, де її сердечно привітали Франко, Коцюбинський, Гнатюк, а потім зробила коротку зупинку у Львові.

Б о г д а н К о м а р о в . Леся пробула у Львові трохи більше однієї доби і не мала ніскільки спокою. То члени студентських делегацій запрошували на різні зібрання та наради, то відвідини домівки Івана Франка й інших відомих діячів забирали увесь той час. Ні до того, ні після я не бачив, щоб так любили й шанували громадяни свого співця, як тоді шанувала поступова (прогресивна. – *Н. Г.*) молодь в Галичині Лесю Українку (с. 152, 153).

1 серпня 1913 року в м. Сурамі (Грузія) спинилося серце Лесі Українки. До численних скорботних телеграм та листів приєднав своє слово Панас Мирний:

³ Костенко А. Спогади про Лесю Українку. Київ, 1971. С. 4.

До пекучої журби та гіркого смутку приточую і свою старечу сльозу. Може, і вона, зронена над несподівано розкритою домовиною Лесі Українки, зіллється з іншими і хоч цяточку полегшить усім, хто знав нашу велику письменницю і громадянку, пережити велику втрату рідного краю. Хай земля пухом ляже над її змученим хворобами тілом, а натхненні твори, що ними одарила нас небіжчиця, будуть навчати наших нащадків тії безмірної любові до рідного краю, якою за життя билося її палке серце!

Чи ж знали сучасники Лесі Українки її творчу спадщину? Очевидно, що всю – не знали. Переважно більшість її драм за життя письменниці не інсценізували, критика мовчала. Про це з гіркотою говорить Людмила Старицька-Черняхівська:

Леся одгуку майже не чула – її твори були вищі середі її нього рівня її часу. В якийсь лихий жарт зіграла з ними Мі І ля: перші несмілі проби Лесині зустріли тепло і щиро старші і молоді товариші. Критика привітала її перші видання й піднесла її творчість на високий рівень. Читачі захопились її поезією, і Леся зайняла відразу чільне місце в українській літературі, – але останніми роками, коли творчість її піднеслась до найвищого ступеня, коли вона пішла на снігову верховину життя, – читачі лишились у долині. Проте Лесиної любові, Лесиного завзяття не зламало ніщо...

На Всесвітньому симпозіумі до 120-річчя великої поетеси, що проводився на Волині, за рішенням ЮНЕСКО у вересні 1991 року, наша знаменита сучасниця Ліна Костенко говорила про те, що з драматургами такого рівня, як наша Леся Українка, працювали цілі театри: Вільям Шекспір мав свій театр в Англії, Бертольд Брехт – в Німеччині, Антон Чехов – у Москві... А Леся, яка талантом не поступається їм, так і не побачила постановок своїх драм. Всесвітня література й театр і досі не пізнали посправжньому цього великого майстра тільки через те, що «Леся Українка була письменницею забороненої, переслідуваної літератури національно поневоленої країни». Оскільки Україна не мала державності, світ не придивлявся до її геніїв. Сьогодні, коли ми живемо в самостійній державі, часто нарікаємо на труднощі життя, на безгрошів'я і горе-політиків, що нагадують криловських персонажів, вже дехто готовий продати себе і своїх правнуків у нове ярмо.

Та всупереч усьому Україна помалу, але безповоротно входить у світову співдружність незалежних держав. На згаданому вже симпозіумі учасник його, японець Коїтиро Сато висловив намір вивчити українську мову хоча б для того, щоб прочитати в оригіналі Лесю Українку.

Можливо, саме провидіння керувало рукою Олени Пчілки, коли вона вперше підписала доччині переклади іменем *Леся Українка*, що стало

незгасним символом. В одному з листів поетеса писала: «Мені здається, була б моя батьківщина найбільшньою, найнезначнішою на світі, все одно мені здавалася б чарівнішою Швейцарії і всіх Італій... Я, як член її великої родини, служу їй, якщо не на істотню користь, то принаймні на славу ім'я України». (Ці записані на дошці слова бажано учням перенести в зошити.)

Д о м а ш н є з а в д а н н я . Вивчити напам'ять поезію Лесі Українки «Contra spem spero». Окремим учням учитель запропонує додатково вивчити поезії «Мій шлях», «Сторонньо рідна...», «Стояла я і слухала весну», «Ви щасливі, пречистії зорі», «Давня весна», «Як дитиною, бувало...», «Епілог», «Хто вам сказав, що я слабка», «До мого фортепіано», «Питання», «Відповідь», «Я не кохаю тебе!», «Твої листи завжди пахнуть зов'язими трояндами».